

ШЫН

№6
(19043)

2018 чылдың
январь 23
вторник

Хүннүн үнери — 08:39
Ажары — 16:44
Хүн дурту — 8:05

Садар өртээ костуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУУН

КАДЫК БОЛУҢАР!

Кызылда Аарыгларны баш удур олдурубас талазы-биле эмнелге үнүнде январь 17-ден эгелеп "Кадык амыдыралдың школазы" ажил-ап эгелзэн. Күзелдиг кижилер бүрүзү-ле эртип турар кичээлдерге кээп, амыдыралдың кадык омур-хевиринин үндөзүннери-биле таныжып, хал-авырлыг аарыглардан канчаар кам-панырынга хамаарыштыр ажыктыг үлдүрнү билеп ап болур. Сонуур-луг кижилер 2-83-01 телефон-биле арыз-жазыр. Кичээлдер среда санында 10.00 шакта болуп турар.

ДУГУРЖУП ЧУГААЛАШКАН

Чадаананың Бора-Булак ховузуна апрель айда республика чергелиг аът арыжы 1993 чылдан эгелзэн. Оон бээр уу кожууннар ээлчег ёзуугаар чылдың-а эрттирип турар апарган.

Бо чылын аът чарыжын эрттирип эгелзэнден бээр 25 чыл оюн демдег-ээр. Юбилейлиг чылда аът чарыжын эрттирер ээлчег Сүт-Хөл биле Өвүр-жууннарда таварышкан. Тываның спортунуң федерациясы чоокта хуралынга юбилейде байырлыг ичеглерни организастан эрттирерин дугуржуп чугаалашкан.

БӨГҮН

КОЛЛЕГИЯ ХУРАЛЫНГА

Бөгүн ТР-ниң Иштики херектер яамы-на калбак коллегия хуралынга "2017 чылда Тыва Республиканың иштики херектер органнының оперативтиг ал-ажыл-чорудулгазының түңнелдери" айтырыгны чугаалажыр.

ДААРТА

ДЕЛГЕЛГЕ АЖЫТТЫНАР

ТР-ниң Национал музейи Ада-эрттүн Улуг дайынының Төл-ейиниң салбырын регионнарда дугайында эгелзешкинин дет-ти. Музейниң төөгү килдизиниң эр-екчизи, төөгү эртемнериниң канди-ды Анна Дыртык-оол Тиилелгениң ийи-биле кады ажылдажылга-ларын баштап турар. Май-ель айларда Тиилелге музейиниң понаттарын Чадаанада Монгуш-н-Бадыргы аттыг музейге делген-гүзер.

АЙ ТУТТУРУУШКУНУ

Ам каш-ла хонгаш, январь 31-де ылаң сылдыстар бөлүүнге Айның у туттуруушкунун черден хайгаарап аргалыг боор бис. Айны долгандыр-ыл дээрбек бар болганы-биле астро-тар ону "ханнның ай туттуруушкуну" адай бергеннер. Мындыг хевирлиг туттуруушкуну сөөлгү катап 150 чыл-унгаар болган.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ГУБЕРНАТОР БАТСАЙХАН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва-биле кызыгаарлашкан Увс аймактың губернатору Д. Батсайхан баштаан моол делегацияны хүлээп алган. Ужуражылгага Тыва Республиканың Баштыңының – ТР-ниң Чазааның Даргазының оралак-чылары, кол яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары база киришкен.

«Төп Сибирьниң Азияже үнер эжи» Тыва болганы ышкаш, Увс аймак база Моолдун болгаш Соңгу Кыдаттың Си-бирье үнер эжи» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалааш, аалчылар-биле ужуражылганың кол темазын тодараткан.

Ооң чугаазы-биле алырга, Тыва-биле кызыгаарлашкан моол аймактарның аразындан Увс аймак-биле харылзаалар база бистиң республикага кончук чугула, чүге дээрге ооң девискээринге Р-267 «Енисей» федералдыг автомагистраль чедип, Хандагайты (Россия) – Боршоо (Моол) орук уламчылаар. Россияжи — Моол ниити автомобиль оруунда Хандагайты – Боршоо эрттирилге пунктузун каайлы терминалдарының амгы үениң сайзыраңгай дериг-херекселдери-биле дүрген чаартырынче кичээнгейни база Шолбан Кара-оол угландырган. Россияның талазындан ындыг ажылдар эгелзэн, бо чылын пунктуңуң россияжи талазын хөй режимниг эрттирилге пунктузу кылдыр чаартып доозуптар аргазы бар. Олчүүл кызыгаарда эрттирилге пунктузун таварты кижилерни болгаш чүктүг транспортту улам хөйү-биле эрттирер байдалды тургузар.

Сибирьниң болгаш Моолдун транспорт четкилерин тудуштуруп турар Р-267 «Енисей» федералдыг автомагистральда чаартылга ажылдары эгелзэн. Соңгу Кыдаттың Урумчи хоорайга чедир транспортун улуг четкизинче Сибирь девискээриниң регионнары Моол таварты үнеринче сонуургалдыг болгаш, Р-267 «Енисей» автомобиль оруунуң чаартылгазынга 700 миллион рубль ажыг акша-төгерик салышкыннарын кириген. Автомобиль аргыштырылганың оруу херек кырында туттунган, чүгле ооң шынарын чогуур негелделериниң деңнелинге чедир кылыры арткан. «Россия – Моол – Кыдат» экономиктиг коридорну тургузар талазы-биле күрүнелер аразында кады ажылдажылга программаның объектилериниң аразынче ол орукту кириерин демнежип чедип алыры чугула деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол санап турар. Бо сорулга дугайында Моолдун Президентизи Халтмагийн Баттулга-биле Тываның Баштыңы Владивосток хоорайга эрткен экономиктиг шуулганга чугаалажырга, ол аңаа улуг сонуургалдыгын илереткен.

Россияның болгаш Моолдун энергия четкилерин бистиң республиканың девискээрин таварыштыр каттыштырып, Саян-Шушенск ГЭС-тиң бүдүрүп үндүрүп турар электри энергиязының чамдыгы-зы-биле Моолдун энергия херегелин долузу-биле дуглаар дугайында ийи таланың энергетика компанияларының ажылдап кылып турары төлевилели Тыва биле Увс аймактың үлетпүр хөгжүлдизинге күштүг идиг бооп болур. Ынчангаш бо төлевилелди ийи күрүнениң регионнарының деңнелинге сайгарып

көөрүн Шолбан Кара-оол саналдаан. Кызыгаар чоогунуң девискээрлериниң электри энергиязынга херегелин тодарадып, электри четкилерин сайзырадыр талазы-биле саналдарны кириер тускай ажилчын бөлүктү тургузарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Увс аймактың губернатору Д. Батсайхан дугуржуп алганнар. Ук комиссия бодунуң баштайгы саналдарын Чаа чылдың буд-дисчи байырлалы Шагаага чедир кириер ужурулг.

Тыва биле Моолдун аразында кады ажылдажылганың чугула төлевилелдериниң бирээзи Кызыл биле Улан-Батор хоорайларның аразында авиааргыштырылга деп Шолбан Кара-оол демдеглзэн. Бо айтырыгны Тываның Баштыңы Моолдун президентизи-биле сайгарып чугаалажырга, ол бо маршрутка ажылдаар авиакомпанияны безин тыпкан, ол компанияның төлээлери республикага кээп, төлевилелди боттандыраарының аргаларын өөренип көрүп чорааннар. Кызыл хоорайның аэропортуна чурттар аразының секторун ажыдарын республиканың удуртулганы чедип ап турар, чогуур чөпшээрел бар, пассажирлер болгаш чүктүг эрттирер пунктуңуң дериг-херекселин тургузарының талазы-биле техниктиг айтырыгларны шийтпирлээри арткан. Увс аймак бодунуң аэропорту-биле бо төлевилелге киржип болурун Шолбан Кара-оол демдеглзэн.

Тываның Баштыңы биле Моолдун президентизиниң дугурушканы кады ажылдажылганың чамдык төлевилелдеринге хамаарыштыр тодаргай даалгаларны Увс аймактың эрге-чагыргазы Моолдун чазаандан алганы ужуражылга үезинде билдинип келген. Увс аймактың төвү Улаангом хоорайда аэропортту 2018

чылда чаартып эгелзээриниң дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга Увс аймактың губернатору Д. Батсайхан дыңнаткан. Россия биле Кыдаттың аразында транспорт коридору тургузар талазы-биле «Муң чылдың оруу» деп төлевилелде Увс аймак боду Барыын Моолда кол төптөриниң бирээзи.

Инфраструктура төлевилелдеринден аңгыда, өске-даа адырларга кады ажылдажылганың айтырыгларын база тыва-моол делегацияларның кежигүннери чугаалашкан. Чижээлээр-ге, ийи девискээрге мал-маганның ук-саазын улам экижидери-биле уксаалыг малдарның үре материалдарын солчуп алырын дугурушкан. Совет үеден бээр Россия Федерациясында ам-даа күштүг болуп турар уксаалыг дириг малдарны солчурун хоругдаан хемчегни оюп эртер арганы ол дугуржупка бээр.

Ийи девискээрниң аразында туризмни, өөрөдигени, культура харылзааларын сайзырадыры, «Енисейская» куш фермазының бүдүрүп үндүрүп турары дагаа чуургаларын Тыва Увс аймакка чылда 6 миллион чедир берип болуру дээш өске-даа социал-экономиктиг айтырыгларны ужуражылга үезинде сайгарып чугаалашкан.

Тыва биле Увс аймактың аразында харылзааларны улам быжылгаарына дузалыг боор Регионнар хүннерин чылдыңна эрттирерин Тываның Баштыңына моол делегация саналдаан. Баштайгы Хүннерни моолдар Тывага чазын май айда эрттирерин дугурушканнар. Ол Хүннерниң программанын уран чүүл мастерлериниң көргүзүлгери, ус-шеверлерниң кылган чүүлдериниң ярмарказы, национал хүреш албан кирер.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Аалчыларга ачы-дуза чедирилгези

АЖЫЛДЫҢ КУЛЬТУРАЗЫН
БЕДИДЕР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Azimut-Kyzyl-Эне-Сай» отельдин чингине менеджер Иван Горновой-биле ажил-агыйжы чугааны кылган. Сөөлгү үениң негелдезинге дүүштүр туткан аалчылар бажыңы баштайгы аалчыларын уткуп алырынга кайы хире беленин чугаалашкан. «Чаа-ла ажиттыган «Azimut-Kyzyl-Эне-Сай» отель республиканың баштайгы аалчыларын хүлээп эгелээн. Аалчылар бажыңының чижилгеде үлүү көскү черни ээлеп турар, ынчангаш ону өскелер билип алыр кылдыр ажилдарны чорудар – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. – Аалчылар бажыңының топ-менеджерлери-биле чаа объектини бурунгаарладырын бөгүн чугаалаштывыс. Ылаңгыя бизнес-класстың туристерин хаара тударын дугуруштувус. Ынчап кээрге бистиң бодувустуң болгаш Сибирьниң улуг аэропорттары-биле быжыг харылзааны тудар херек. Клиентилерни хаара тударының эң-не дээштиг арга-хевирлерин ажыглап, немелде сервистерин шингээди, таарымчалыг өртек политиказын болгаш элээн шыңгыы маркетингини кириер бис. Шынарның бедик деңгээлин тудуп, херек болза дыштанылганың чаа культуразын хевирлеп, аалчыларга ачы-дуза чедирер рынокта лидер болурун чедип алыр. Турисчи сезон ажыдышкынынга ыяк белеткенер. Аалчылар бажыңыга президент класстың ийи номерин часка чедир кириер».

Кызыл «AZIMUT-Kyzyl-Эне-Сай» отель бодунуң аалчыларынга Стандарт, Джуниор-сьют база Президент-сьют категорияларга дүүштүр кылган 108 таарымчалыг өрээлдерни сүмелеп турар. Көрүнүктөлип турар мозаика, мань база кылайтыр хоюглаан гранит даштар-биле каастаан администраторнуң аалчылар

хүлээп алыр чери база улуг фойе – аалчылар бажыңының визит карточкасы. Фойениң ханаларын «чиик» чуруктарлыг шывылгар-биле каастаан. Көрүнүктөлип турар дээвирииниң кыдыын алдын өң-биле кыдыглап, шил люстраларны асканы, аян-шинчини улам күштөлдирген. Аалчылар бажыңының лифтилерин алдын угулзалар база көрүнүктөр-биле каастаан.

Аалчылар бажыңында организацыя хемчеглер эрттиреринге 3 залды: 130 кижиге – улуг (ассамблея), 90 кижиге – ортумак (саммит), 34 кижиге – бичии (сессия) залдарын сүмелеп турар. Сөөлгү залды таарыштыр кирип эптээн, шимчеп турар мониторларлыг база микрофоннарлыг, улуг шөйбек стол, эптиг креслолар база бир ханазында улуг монитор-биле дерзээн. Аалчылар бажыңының ресторанын 120 олутка санаан.

«AZIMUT-Kyzyl-Эне-Сай» отельдин аалчылары саунага, 240 дөрбелчин метр шөлдүг, улуг эштир бассейнге, түрк чунар-бажыңга дыштанып, массаж кылыр үш кабинеттин ачы-дузасын ап болур.

Чеди каът аалчылар бажыңын Кызылдың төвүнде, Улуг-Хемниң эриинде туткан. Оон үнүп кээрге, каш базым черде «Азия Төвү» культура комплекси, Тыва Республиканың Чазак Бажыңы, Тываның күрүне университети, ТР-ниң национал музейи, хоорайның кол шөлү – Арат шөлү бар.

«Российжи «AZIMUT Hotels» бедик деңгээлдин аалчылар бажыңын Кызылда тутканы, Россияның бот-тускайлаң онзагай регионунче даштыкы аалчыларны болгаш чурттуң иштинде солун черлерни сонуургап чоруур россияжилерни хаара тударынга улуг салдарлыг болур» – деп, «AZIMUT Hotels-тин» чингине директору Вальтер Нойманн чугаалаан.

Тываның Баштыңының парлалга албаны.

Эрзин кожуунуң девискээринде «Убса-Нур ыйгылаажы» күрүнениң бойдус биосферлиг заповедниги бойдустуң чаялгасы-биле бүткен каас-чараш чурумалын хевээр камгалап арттырган камгаламдыг черлерниң бирээзи.

Төөгүнүң тураскаалдыг чери болур, долгандыр алдын элезин-биле хүрээленген, делегейниң эң-не арыг суглуг хөлдөринге хамааржыр, балык-байлаңыг Россия биле Моолдун кызыгаарында турар Төре-Хөл деп хөл бойдузунуң онзагай чурумалы-биле туристерниң сонуггалын оттурган Тываның база бир онзагай чараш булуңу.

Хөлдүн ниити девискээринден 35 дөрбелчин километрге Россияга, а 7 дөрбелчин километрге Моолга хамааржыр. Хөлдүн суунуң арыг кайгамчык, оон туткан балыктың амданыңың чаагайын чон кайгаар. Мурнуу чылдарда бо хөлге ээди эвээш сөөгү хөй осман дээр балык хөй турган, а сөөлгү үеде хөлдүн кол тывыжы болур шортан болгаш пелядь (ак балык) көвүдээни-биле балык сайгарар ажил сайзырап эгелээн.

Шортандан хайындырарынга белен аш-чем бүдүрүлгезин хуу сайгарлыкчы Чойган Тимурович Дажымба беш чыл бурунгаар эгелээн. Балык болбаазырадыр бичии цеги база бар. Бүдүргөн аш-чемин кожуунуң чонунга болгаш Кызыл хоорайда ярмаркаларга садып-саарып турар.

Эрткен чылдың төнчүзүнде, декабрь 17-де, кожуун төвү Эрзин суурга «Төре-Хөл» деп балык садынын хуу сайгарлыкчы Алдын-оол Агидеевич Аракчааның өг-бүлөзи байырлыг байдалга ажиткан. Садыгны сонуграп келген садып алыкчылар-даа, аалчылар-даа хөй болган.

Кожуун баштыңы – Төлээлекчилер хуралының даргазы Нина Буяновна Уржук, Эрзин сумузунуң удурткучулары, көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги болгаш специалистери чоннуң үрде манааны садыгның ажиттынганы дээш, ооң эзлеринге байыр чедирип, сайгарлыкчының ажил-ижинге чедиинкинерни күззэннер.

Төре-Хөлдүн девискээринге төрүттүнгөн, «Мөрөн» колхозтун, а ооң соонда совхозтун малын кадарып чораан Алдын-оол Агидеевич Аракчаа бичии чылдарында-ла хөлге эштип, ооң элезининге ойнап өскөн

«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө»

БАЛЫК САДЫЫ –
«ТӨРЕ-ХӨЛ»

болгаш, ооң балыын сонуграар чораан. Алдын-оол Аракчааның чугаалап турары-биле алырга, ол үеде хөлге осман дээр балык хөйү-биле өзүп көвүдээн. Бичии оолдар балыкты сырткыыштап тудуп эккээрге, улуг улус ону «демирзиг чүве-дир» дээш улуг-ла херекке албас. Каш чыл бурунгаар хөлге өске хевирниң балыктарын элбээ-биле эккеп өстүргөн соонда, балыкчыларның кол тывыжы шортан, пелядь дээр балыктар апарган. Ону сайгарар ажилды организаастаары-биле Алдын-оол Аракчаа 2005 чылдан эгелеп хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткеди алган.

Баштайгы үезинде балык тудар четкиден өске тускай дериг-херекселдер чок турганы-биле чылда 1 тонна шортан, 500 кил пелядь тудуп, сайгарып турган. 2010 чылда Тываның Баштыңының Грантызын алгаш (200 муң рубль), 3 соодукчу, 1 моторлуг хеме, 1 «Ямаха» дээр электри чыры бээр шимчедикчи садып алган. Деткимчени алган соонда, балык тудары көвүдээн: эрткен 2017 чылда 2 тонна пелядь, 5 тонна шортаннны садып-сайгарар планын алгаш, кожуунуң чонунга балык садып, ачы-дуза көргүзөр сорулга-биле бодунуң чурттап олурар бажыңының бир талазын эде дерип кылгаш, «Төре-Хөл» деп садыгны ажыдып, 4 кижини ажилчын олут-биле хандырган.

Хуу сайгарлыкчы ажил-херзэн буткырынга тургузуп алырынга деткимчени көргүскени дээш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга өөрүп четтиргенин илередип, балык тывыжы чыл санында көвүдээр дээрзинге бүзүрелин илередип турар.

Чинге-Сукпак дээр черде балыкчылар чурттаар бичии бажыңгыш бар. Оон ырак эвесте, 7 километр черде Алдын-оол Аракчааның электржиттинген, бажың-балгаттыг мал тудуп турар кыштаанда 3 соодукчуну салган, туткан балыктарны аңаа доңурга, өйлеп садыгга эккеп садып турар.

2015 чылда хөлдөргө балык ажил-агыйын чорудуп, ажил-агый-биле республикага бир дугаар садыглажышкынны эрттирген. Алдын-оол Аракчаа аңаа киришкеш, 155,0 муң рубль-

биле хөлдүн 886 га девискээри (хөлдүн кыры) 155 муң рубль биле 2030 чылга чедир ажил кылдыр хоойлу эзуугаар ачылган. Ол үеде чедир хуу сайгарлыкчы Алдын-оол Агидеевич балык тывыжын өстүрер шинээ улам калбарып, бодунуң дээрзинге бүзүрел улуг.

Балык тударын көвүдө биле (амгы байдал-биле де 2 кил балыкты тудуп), күрүнөден берип чөпшээрелди (квотаны) датпайн, балыкчыларга бот-тускай хуу сайгарлыкчы бодалын чугаалап олутурун алган. Алдын-оолдун сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур база бичии тырыг – Төре-Хөлдүн суу чыгыш чылче хирленип турар апарган. Хөлдү арыглап, аштап-даа, аңаа дыштанып келген ону хирлендирип, бокталдып турар. Чамдык кижилерниң чуртунга, төрзэн бойдузунга хайыра чогуң, чүгле бодун боду келир үениң салгалдары ажы-төлүңге арыг чаагай, чурумалдыг бойдушту камгалап арттырар бодал чогуң чугаалап турар.

Төре-Хөл – кижилерниң дыкшылын экижидер эмч болур арыг суглуг, алдын эленип, балык-байлаңыг бойду чааалгасы-биле бүткен тер-черивистиң база бир ыдык тураскаалдыг, туристерниң сонуггалын онзагай чери ышкыч.

Чараш хөлүвүстү долган дыштанып келген кижилер арттырып каан хөй богу (пластик арага савалары) ыдык хөлүвүстү чудардып турар. Чамдык кижилерниң төрзэн дузунга хумагалыг эвезинге, хайыра чогуңга Бурган баш хөлдүн ээзи килеңнеп турары дап чок. Сөөлгү чылдарда хөй болган айыыл-халаптарны биле холбап турары үндөзүн.

Хуу сайгарлыкчы Алдын-оол Аракчааның төрзэн чеге Төре-Хөлдүн салым-чолу сагыш-сеткилин дүвүрүстү бистерниң шуптувуска кыйгы болур ужурлуг. Черле ынчак бойдука ээ-харыс салга хамаарылга, төтчөглекчи чон айыыл-халаптарга чедире утпас болза эки.

Халарбаа КАРА-ООЛ
күш-ажылдың хоочу
Эрзин кожу

Тываның ховар эртине-байлаа
БУРУНГУ СКИФ ЧЕВЕГ

Швейцарияның Берн университединиң археологтары Россияның эртемнер академиясында коллегалары-биле кады Тываның девискээринден бурунгу чевегни тыпкан. Бо тывышты бистиң эрага чедир 3 муң чылдарның деп тодараткан. Археологтарның чугаазы-биле алырга, ону мурнуу Сибирьде чүгле улуг хемчээлдиг эвес, а эң-не эрте бурунгу скиф хаанның чевээ деп санаан.

Азия төвүнде бичии республиканы сонуграп келген швей-

царь археолог Джини Каспари спутник дамчыштыр хайгаараар тускай херекселдин дузазы-биле Уюк хемниң чоогунда бурунгу чевег барын көрүп каан. А кады чораан эштери археологтун ме-дээзинге баштайгы шинчилелдерни кылгаш, хаан чевээ ылап бар дээрзин бадыткааннар.

Бо бурунгу тывышты Туннуг-1 азы Аржаан-0 деп адаан. Хаан чевээниң тургузуу Аржаан-1-ниң базырынга кончуг демей болгаш соңгу-чөөн талазында он хире километр черде чыдар. Делегейде билдингир Аржаан-1 базырын хааннарның эң-не

эрте-бурунгу чевээ деп санат турган болза, хөй санныг кижилерни «Сибирьниң хаан шынаазы» деп адаан.

Археологтарның тыпкан тывыжының диаметри 140 мм болгаш эң-не улуг базырыктага санадыр. Тывылган чевээ эки кадагалаттыг болган. Ооң иштинде ыяш кескиндири, каасталгалар болгаш бичии чепсек бары тодараттыг. Специалистерниң чугаазы-биле алырга, баштайгы көшкүн чевээ үезиниң базыры болуп турар. Аңаа казыышкыннар бо чазын эгелей бээр деп планнаан.

Бистиң ко-

Көдээ ажил-агыйда

БООЗАДЫЛГА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Тыва Республиканың девискээринге мурнадыр хөгжүдөр «Осеменатор» деп төлөвилелди боттандыраар ажилдар уламчылап турар. Бо төлөвилел езугаар 2021 чылдың төнчүзүңгө чедир республиканың кожууннарында бар мал эмнелгелериниң баазаларына 10 модульдуг мал тарып боозадыр пунктуларны тургузары көрдүнгөн. Ук төлөвилелде кирген ажилдарны 5 чылдың дургузунда чада аайы-биле боттандыраар.

2017 чылда Чөөн-Хемчик иле Кызыл кожууннарга тарып боозадылга пунктуларын, Ба-ыын-Хемчикке «Племсервис» ХН-ни ажиткан.

Республиканың ветеринария

Тарып боозадылга ажилдары.

төвүнүн специализи С. Бегзи Улуг-Хем кожуунун ветеринария эргелелиниң специализи А. Сендажы-биле кады «Инек – чөмгерикчи малым» деп төлөвилелдиң киржикчилериниң малынга тарып боозадылга ажилдарын чорудуп турар. А 2017 чылдың күзүн Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзү, Торгалыг, Чааты сумуларының «Инек – чөмгерикчи малым» төлөвилелдиң киржикчилериниң бода малдарына тарып боозадылга ажилдарын чоруткан.

Тарып боозадылга ажилда-

рының технологиязы кыска хуусаада чорудар арганы берип турар болгаш малдың чаш төлүнүн өлүп хораар чоруун кызырып, янзы-бүрү мал аарыгларын болдурбазына салдарлыг. База боозадылга кампаниязының хуусаазын планнаарына чогулгалыг. Ук төлөвилелдиң боттандырылгасы республиканың көдээ ажил-агыйының орулганын бедидер база ниити мал ажил-агыйга чижилгелиг болурунга чедирер.

Бистиң корр.

ЧЫМЫШ ИШТИГ МАЛЧЫННАР

Кыжын хонар кыштагларда Кылыр ажил көвей болгай. Кодан малын чудатпас дээн, Холу дыңзыг малчыннар хөй.

Шынап-ла, коданда малын чыккылама кыштың соогундан чаңгыс-даа баш хоратпай ончаменди кыш ажыраар дээш, олут орбайн, чыдын чытпайн холу дыңзыг ажилдап турар хоочун, аныяк-даа малчыннар кожуунда эвээш эвес.

Чедери берге, орук-чири оңул-чиңгилдерлиг бажы бедик Манчүреке ТР-ниң алдарлыг малчыны Эрес-оол Санчатович биле Татьяна Керген-ооловна Ондарларның коданында аалашкан-чиилешкен каш чүзүн малы хөөрем чокка күш-деңгели күскү хөвээр кыштап турар. Оларның коданында мал чеми бүгү талазы-биле четчир. Үлегерлиг малчыннар Эрес-оол, Татьяна Ондарлар ажы-төлүн, акы-дуңмаларын эвилелдеп алгаш, көдээ ажил-агыйны улам бурунгаар хөгжүдөр дээш, быжыг тура-сорукуг ажилдап турарын демдегелес аргажок.

Манчүректин аныяк малчыннары Вячеслав Ооржак биле Мergen Багай-оол ышкаш малмаган кадарарына хандыкшылдыг, чүткүлдүг аныяктарга хоочуннар арга-дуржулганын дамчыдып берип турары өөрүнчүг.

Оргу-Шөлде алдарлыг малчын Владимир Ондарның коданында шээр-даа, бода-даа, чылгы-даа малдарның шыдал-күжү шыырак, сиген-ширбиил

четчир. Черле ниитизи-биле кожуун девискээринде харындыг-ла кончуг кылын эвес, соок шоолуг дыңзыгай турары мал ажилдыгларга кончуг таарымчалыг. Малчын бүрүзү малынга чиртири-биле 15 тоннадан эвээш эвес эки шынарлыг, хоолулуг сигенни белеткеп алганы мактанчыг.

Көшпес, Хөлчүктүг, Чечектиг, Алды-Үстүү Ишкиннерде кыштаглап турар малчыннарның ажил-ижи база багай эвес. Кожуунун ниити малчыннары малдың кыштаглаашкынын зооветеринарлыг байдал-биле чорудар сорулганы мурнунда салган.

Кожуун чагыргазының даргазы Дайынчы Ондар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалганын езугаар малчыннарже кичээнгеин моон-даа соңгаар күштелдирерин чугаалады. Шынап-ла, чеди чүзүн малы-высты кышты хур ажыраар дээш, тос дээривиске, Долаан бурганывыска сөгүрбүшаан, сүттүг шайның үстүн чажып, чүдүлгевисти, сүзүглеливисти улам күштелдирбишаан, демивисти, күжүвүстү сырый каттыштыраары эргежок чугула. Ол ышкаш малдың, дириг амытаннарның хоралыг дайзыннары бөрүлери биле шыңгы демиселди чорударын сумуларның болгаш кожуунун удуртулганы планнап турар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Президентиниң социал эгелээшकिनери

АЙ САНЫНЫҢ ТӨЛЕВИРЛЕРИ

Президент Владимир Путин 2017 чылдың ноябрь айда социал-демографтыг эгелээшकिनерни үндүргенин билир бис. Тодаргайы-биле алырга, ол кандыг хемчеглерил? Ону херек кырында амыдыралга канчаар боттандыраарыл? Аңаа хамаарыштыр январь 18-те Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырынга парлалга конференциязы болуп эрткен.

Бир дугаарында чүл дизе, президент Путин ие капиталын 2021 чылга чедир узадыр саналдаан. Оон башка капиталының программалары чылын төнер турган. Ол ышкаш ажы-төлдүг өг-бүлелерге тут деткимче болур эгелээшकिनер – 2018 чылдан тура шүтүг болуп кирер социал программалар: уруу 1,6 хар четкиже санында алыр төлевирлер. Ай санының төлевирлерин чүглелулгазы эвээш өг-бүлелер апаруруп.

Ындыг төлевирлерни канчаан, канчаар, кандыг хевирлер апаруруп? Бо дугайында Россияның Пенсия фондузунуң Тывада Салбырының даргазы Светлана Кенден, ында килдис телекчизи Любовь Котова ТР-ниң өг-бүлелер болгаш ачаш агентилелиниң даргазы Надежда Сенгии журналистерге айылбырлап берген.

Президент Путинниң социал эгелээшकिनерин езугаар ай санының төлевирлерин биргилештиргаш ийги уруунга апаруруп. Ооң акшаландырышыкы федералдыг бюджеттин акша-

хөрөңгизи-биле хандыртынар болгаш боттанылгасы «Ажы-төлдүг өг-бүлелерге ай санының төлевирлериниң дугайында» 418 дугаарлыг федералдыг хоойлуга биле чоруттунар. Бирги уруу дээш төлевирлер чонунуң социал камгалап органнарын дамчыштыр шилчиттинер, а ийги уруу дээш – Пенсия фондузунуң эргелелдерин дамчыштыр ие капиталындан чоруттунар. Угунда ол ийи демей төлевир, ынчалза-даа алыр дөстери ийи аңгы.

Президентиниң база бир саналы: ие капиталының акшазын уруг 3 хар четпээнде өөредилге ачы-дузанын, бөдүүнү-биле чугаалаарга, ясли-садик өртээнге ажыглаары. Садикке тургусканы дээш ай санында төлээр өртээнге ие капиталын кириштирип болуру-дур.

База бир чугула билип алыр чүүл: ай санының социал

төлевирин уруг чүглел 2018 чылдың январь 1 соонда төрүттүнгөн болза, чүглел ычкан бээр. Төлевириниң кайы хире болуру тус чер регионунда амыдыраарының адаккы хемчээли кайы хире болуп турарында хамааржыр. Бистиң Тыва Республикада болза, амгы үеде (2017 чылдың 2 кварталында) бичии уругга херектиг амыдыраар акшаның адаккы деңгели 10347 рубль болуп турар. Ынчангаш социал төлевириниң хемчээли Тывага база 10 347 рубль болур-дур.

Бо акшаны алырда, өг-бүлениң орулганын канчаар тодарадырыл? Ол мындыг: өг-бүлениң 12 ай иштинде ниити орулганын авазы, ачазы болгаш уруунга (уругларынга) үлөптерге, кежигүн бүрүзүңге 15 252 рубль онаажыр ужурул. 15252 рубль дээрже Тывада амгы үеде амыдыраарының адаккы хемчээлин 1,5 катап көвүдеткениниң түңү-

дүр. Бир эвес орулганын бир кижиге онааштыр оон эвээш болур болза, силерде төлевир алыр эрге бар болур-дур. Ниити орулга деп чүл? Ол – ажылдаан акша-шалыңы, шаңнал акшазы, пенсия, пособие, стипендия, янзы-бүрү компенсация акшазы, алиментилер.

Төлевирни алырда, билдиришкенин бичии уруу 6 ай четпээнде кирирге, акшаны төрүттүнгөн үезинден эгелеп санап бээр, а бир эвес 6 ай соонда кирир болза, билдиришкенин кирип келген хунундан эгелеп төлевир тургустунар. Билдиришкенин бир ай иштинде сайгарар. Баштай 1 чыл иштинде төлээр, оон уругнуң 1,6 харлыгына чедир узадып бээр.

Бир дугаар уруу дээш ай санының төлевирин алыр дээнде, билдиришкенин Кызыл хоорайда болза, мэрияның социал политика департаментининче, а кожууннарда – күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү эргелелдеринче кирир. Оон аңгыда хөй адырлыг төлөр (МФЦ) дамчыштыр кирип болур.

Ие капиталындан ийи дугаар уруунга (үшкү, оон ыңайгы) ай санының төлевирин алырда, билдиришкенин Пенсия фондузунуң эргелелдеринче азы МФЦ таварыштыр кирир. Херек документилер: паспорт, уругнуң херечилели, ие капиталына сертификат, өг-бүлениң ниити орулганын бадыткаан документилер, төлевир алыр кижиниң

агар саны.

Ийи дугаар (азы оон ыңайгы) уруу 2018 чылдың январь айда төрүттүнгөн болза, ол кижиге Пенсия фондузунче хары угда 3 билдиришкенин кирип болур: ие капиталына сертификат алыр дээш, орулганы эвээш болза, ай санының төлевирин дээш база уруунга СНИЛС алыр дээш. Ол дугайында РФ салбырында социал төлевирлер килдизиниң начальниги Любовь Котова немел чугаалады.

Ынчангаш маңаа Пенсия фондузунуң ТР салбырынга парлалга конференциязын түңнөй тодаргайлаарга мындыг: ай санының төлевирин бир дугаар болгаш ийги (үшкү, оон ыңайгы) уруу 2018 чылдың январь 1 соонда төрүттүнгөндө апаруруп. Ону алырының кол негелдези – өг-бүлениң орулганы ооң кежигүн бүрүзүңге онааштыр амыдыраар адаккы деңгелди 1,5 катап көвүдеткен хемчээлден (Тывада ол 15252 рубль) улгатпас болур ужурул. Орулганы эвээжин бадыткап алган болза, ай санында алыр төлевирин тургустураары-биле чогуур органче билдиришкени кирип болур, оон хемчээли Тывада амгы үеде 10347 рубль болуп турар. Социал төлевир алыр дээш, билдиришкенин 6 ай иштинде кирири күзөңчиг. Билдинмес айтырылганы адаттыгган албан черлериниң «изиг шугум» телефоннарындан база оларның сайтындан билип апаруруп.

Надежда ЭРГЕП,
«Шынның» корр.

ИНТЕРНЕТТЕ

«Оваа-ТВ» КАНАЛ

Амгы үеде делегейни шыа алы берген интернет четкизинде «Оваа-ТВ» деп тыва каналдың «эжиндиришкени» солун. Биске, тыва чонга, республиканы төлөзлээн интернет-телеканалдың тургустунуп келгени өөрүнчүг. Бо компания тывызыксыг ажил-ижин үш чыл бурунгаар эгелээн. Үр эвес ажилдаан-даа болза, Россия чергелиг мөөрейлерге киржип, шаңнал-макталга төлөптүг болуп турары чоргааранчыг. Ында тывынгыр-сагынгыр Менди, Эрес, Алик, Настя ышкаш бурунгаар көрүштүг, тура-соруу бедик аныяктар ажилдап турар. 2015 чылда тургустунгаш, каш-ла айның дургузунда тыва эстрада сылдыстарының видеоклиптерин тырттырып четтигипкен. Октаргай четкизинде оларны сонуургап, бижидип алгаш, дыңнап турарларның сан-түнү чээрби муң алып турар.

«Күш-ажыл кижини каастаар» деп үлегер домакта чиге-ле сөглээн. 2017 үдөлкөн чылывыста Бүгү-россия чергелиг «Федерация» теледамчыдылгалар мөөрейинге «Регионнуң бренди» номинацияга Тываның «Оваа-ТВ» компаниязы «Кызыл дээрме мен-дир мен» деп төлөвилели дээш бедик үнелелди ап, Хүндүлел бижик-биле шаңнаткан. Найысылалывыстык теледамчыдылгага көргүскени хоомай эвес болган, тоолзуг чараш Сочи, Красноярск, Краснодар, Сургут ышкаш сайзыраңгай хоорайларның аразынче кирип, жюри кижигүннериниң сонуургалын хаара туткан. Ук видеороликти «Стрелка магазин» деп сеткүүлде база парлаан. Чыл санында эртип турар мөөрейге

ТЫВАНЫ ДЕЛЕГЕЙГЕ АЛДАРЖЫТКАН

Менди Наксыл.

Россияның 50 регионундан 200 хире чагылар кирген. «Федерация» мөөрейиниң организагылары Саян дагларының эдээнде чыдар бичии республикадан келген компанияның ажилын бедии-биле үнелээш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга өөрүп четтиришкениниң бижин чорутканы демдеглексенчиг. «Оваа-ТВ» телеканал моон мурнунда чылын «Федерация» мөөрейге тыва ус-шөвер Окаанчык Дөнгак дугайында документалдыг кинону көргүскеш, эки деп үнелелди алган турган.

ТӨРЭЭН ЧЕРИН
ЭРГИП-КЕЗИП...

«Овааның» кино-опера-

торлары төрээн чериниң каас-чараш бойдус-чурумалдыг булуңнарын эргип-кезип, видеоклиптерни тырттыргаш, интернет четкизинде көргүзүп турарлар. Оларның чүгле кажын чижек кылдыр маңаа кирип көрейн. Кызыл-Эник Кудажы чогаалчывыстың алгап кааны Буура дааның шыпшыныче аян-чорук кылып чорааш, улуг овааны көргөниң, ТВ каналдың адын оон дөзөвилеп алганын оолдар оюн-баштак-биле чугааладылар. Ол дагың баарында чурттап олар эйлиг-хемчилер чылдың-на Буура-зын алгап-йөрээвишаан, оваа дагылгазын эрттирип турарлар. Езулуг-ла ыдыктыг оран.

Ынаар үнгөш, ол ыдык оваага чүдүп тейлеп алган кижиги бедик хей-аъттыг болуру-даа чөл. «Оваажыларның» Буура тайга-зынче аян-чоруунуң дугайында кыска видеоклиптер интернет-тен сонуургап көрүп болур силер, хүндүлүг номчукчу.

Оон ыңай эрткен чылын Таңды кожуунда «Динамо» деп туристичи баазага чедип, дыштанганын база интернетте көргүзүп каан. Мен безин солунчу хиремде ыдыг туристичи бааза барын билбес-тир мен, бо компанияның интернет четкизинде хууда арнындан сонуургап көрдүм. Черле ынчаш дириг-чурук тырттырар мергежилге кончуг-ла бедик сонуургалдыг улус-тур. Үстүнде тыва эстрада артисттериниң солун концерттерин видеороликке тырттырып шаг болган деп демдеглээн болгай мен. «Үер» бөлүүнүң «Кызылым» деп ыры-шоорун база видеоклипке кончуг-ла делгемчидир көргүскен болду. Оон-даа өске хей санныг клиптерни дириг чурук дег тырттырып кааннар. Маңаа шуптузун демдеглээри болдунмас. Бедик дагларлыг, аржаан сугларлыг Тыва дугайында орус, тыва, англи дылдарда бижиттинген видеоклиптер октаргай четкизинде бар, компанияның ында хууда арнындан база көрүп ап болур.

Боттарының тывызык ажилының дугайында кысказы-биле таныштырды.

— Чуртувустуң чараш булуңнарын эргип кезип чорааш, видеоклиптерни тырттырып турар бис. Бойдус чурумалы-биле онзагай Тывага бөмбүрзектиң кайы-даа булуңундан туристер кээп турар болгай. Ол даштыкы

улуска интернетте Тыва ында англи дылда бижит видеолар чок болуп турар дептиг. Билдингир аныякжы Александр Кууларның дылда хөөмейлеп, сыгы турарын дөрт хонук дургу тырттырган бис. Интернет салыптарга-ла, дыка хей сонуургаан, даштыкы чурдан бээр. Бистер, ынчанга чогаалчы ажилды аңгы дылдарга Тыва чуртувусту раш делгемнерин тырттыла, интернетте танышты турар бис — деп, Менди Накажырбайн чугаалап ол. Туристтер баштай-ла келчараш оранны октаргай чинден үжөп-чиндип-ле эгехевирлиг. Кайда, кандыг турбаазалар, аржааннар ба дээш азы оон-даа өске ч булуңнарын тып алыр сорлыг дилээшкенинде боор. Ыгаш бо тывынгыр аныяктар даянып алгаш, Тываның ч булуңнарын эргип кезээш видеоклиптерни тыва, орус, а дылдарга үндүрүп турарлар.

Мындыг тура-соруктуң гер-чижектег аныяктар дугайында чугаамны до тура, Тыва чуртувусту четки дамчыштыр деле алдаржыткан «Оваа» компаниязының ам-даа сотка-шынарлыг видеоклирин манап турар бис. «Бижик-шаңнал-макталдыг чедик нивис дээрме-ле, шуптувустиилелгевис болур» — деп, панияның ажилдакчылары үн түңнөп калды.

Ася ТЮЛК

Чурукта
архивтен ал

Бай-Тал школазының 80 чылдаанынга

НИКОЛАЙ КОҢГАР АТТЫГ ШКОЛА

Узун баткан Хемчиктин бажында кончуг улуг, ак корабль дег 3 каът школа — ол дээрме Николай Салчакович Коңгар аттыг Бай-Тал ортумаа школазы-дыр. Школа 2017 чылда 80 чыл болган. Школаңың өөредилгекижизидилге ажил-чорудулгазын, башкыларын, чедишкениннин школаңың 60,70 чыл болган байырла-лын таварыштыр солун, сеткүүлдерге делгеренгей-биле бижип каапкан. Мен маңаа школаңың тургустунган төөгүзүн, эң-не баштайгы өөреникчилериниң дугайында кысказы-биле бижир сорулга салдым.

Бай-Тал ортумаа школазы кожуунда эң улуг школаларның санынче кирип турар. Бай-Тал школазынга Мөңгүн-Тайгадан, Кара-Хөлден, Кызыл-Дагдан сургуулдар өөренип турган. Бай-Тал школазының тургустунган төөгүзү-биле холбаалыг Хөл, Бай-Тал сумуларының оолдар, урутарындан Тывада билдингир ат-сурагыг тудугжулар, малчыннар, башкылар, артистер, чогаалчылар дээш өске-даа мергежилдиң кижилери хей.

Олар дээрме Тываның айлаң кужу Хүргүлек Коңгар, Николай Өлзей-оол, цирк артисти Очур Иргит, Тыва Республиканың улустуң башкылары Красс Салчак, Март-оол Кима. Хөртүк-оол Салчак — садыг, Бады Чуглур — кадык камгалал, Николай Коңгар — чырыдышкын, Владимир Очур-оол — күш-ажыл, социал-политика сайыттары чораан. Ыраккы Хемчик бажындан Кызылче өөренип баткан, 1947 чылда Кызылдың №2 ортумаа школазының баштайгы доозукчулары, Хөл сумузуңуң оолдары, Борис Чүдүк — чогаалчы, Сыргыт-оол Төгү-оол — эртемден, Константин Коңга — улус өөредилгезиниң тергенини. Мөңгүн-Тайгадан Бай-Тал школазын доосканнар Сарыг-оол Саая — алдарлыг чурукчу, Майнак Саая — чогаалчы, Халарбаа Саая — партия ажилдакчызы дээш оон-даа хей ат-сурагыг кижилерни адап болур.

Бай-Тал ортумаа школазы эге базымнарны чайлаг школазы, Улаан-Булуңнардан эгелээн. 1929-1946 чылдарда Бай-Талга ийи суму турган. Хемчик бажындан Хөлдүң Элезинниг хову аксынга чедир Хөл сумузу. Даг

унундан Улуг Шуй бажынга чедир Бай-Тал сумузу. Суму бүрүзүңгө арбаннар турган. Хөл сумузу он арбанныг, а Бай-Тал сумузу 9 арбанныг. Хөл сумузуңуң араттары Үстүү-Ажыкка чайлаг школазын ажиткан. Чоорту чайлаг школаларының орнунга Улаан-Булуңнар ажиттыган. Хөл, Бай-Тал сумузуңга ийи Улаан-Булуң турган. Хөл сумузу сургуулдар өөренир сес бажыңны туткан. Чоон-Терек Улаан-Булуңга Хөл сумузуңуң араттарының 50 хире ажы-төлү өөренип турган. Башкызы Калга-оол Салчак. Чартык класска шуут үжүк-бижик билбес улус, а бүдүн класска чайлаг школаларыңа үжүктөрни адап, бижип өөренип алган улус өөренир. Эрги Бай-Тал школазынга Бай-Тал бажындан, Шуй сумузуңдан база хей сургуулдар өөренип турган. Назы четкеннерни 1937 чылда өөредип эгелээн. Бирги класска 30 өөреникчини хүлээп алган. Олар крыша чок 2 өрээл бажыңга өөренип, чурттап турганнар. Өгге Калга-оол Салчак башкы чурттап турган. Баштайгы 30 бирги классчылар Хөл, Бай-Тал, Шуй сумузуңуң араттарының ажы-төлдери. Бай-Талдан Чүдүк, Шожал, Се-

ден, Бадырғы, Мөңгө-Далай, Шуйдан Балчыр, Калдар-оол, Майны, Очур-оол, Аңгы-оол дээш өскелер-даа. Эрги Бай-Тал школазының баштайгы доозукчуларындан сөөлүңдө барып ат-сурагыг тудугжулар, башкылар, чогаалчылар, журналистер дээш өске-даа мергежилдиң кижилери үңгүлээн. Салчак Чүдүк — башкы, шүлүкчү, советтер ажилдакчызы. Хөртөк Седен — журналист. Данзырын Калдар-оол — алдарлыг тудугчу, Социалисттик күш-ажылдың Маадыры. Салчак Майны — РСФСР-ниң алдарлыг башкызы. Салчак Балчыр — эки турачы фронтовик дээш өскелерни-даа хөйү-биле адап болур.

Хөл, Бай-Тал сумуларының араттарының ажы-төлү өөренип дээш, 1946 чылда Чоон-Терек школазын туткан.

Бай-Тал девискээриниң ийи сумулары колхоз кылдыр каттыжа бергенде, Хөл, Бай-Тал сумуларының, эрги Бай-Талдың сургуулдарын өөредир улуг школаңы 1949 чылда туткан. Оон соонда 50 өөреникчи чурттаар интернатты база немей туткан. Интернат эргелекчизи Даңзы-Белек, а ажил-агы эргелекчизи

Иргит Чозар турган.

1951-1952 өөредилгелында Бай-Тал школазын 7-школазы кылдыр эде ада Эрги Бай-Тал бажыңга тур школаңы 1953 чылда Бай-Тал көжүргөн.

1953 чылда ийи школа тышкан улуг школаңың дирекру Константин Калзанович Котурган. «Сталин» колхоз шк-тудар акша-төгерики бээр колхозчулар улуг школаңы дул каан. 1956-1957 өөредичылында 11 өөреникчи Бай-ортумаа школазының баштай доозукчулары болганнар. Бчан школа директору Бай-Тчурттуг Маадыр Сүлдөмов Салчак турган.

1986-1987 өөредилге чылда Чырыдышкын яамызының руткан акшаландырышкының ачы-дузазы-биле 3 каът, улуг корабль дег, школа туттунган. Школа амгы үениң негелде-биле өөредилге-кижизидил ажилын чедишкенин чоруд турар. Амгы үеде школада ажыдап турар башкыларга берге, нрын ажилыңа чедишкенин көздөм.

Кусаал САЛЧА

Улус өөредилгезиниң тегиини, Тыва Республиканы өөредилгезиниң алдарлы ажилдакчызы

ЫЯАП-ЛА МЕДИЦИНА КАМГАЛАДЫЛГАЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ДЕВИСКЭЭР ФОНДУЗУНУҢ 2018 ЧЫЛДА БОЛГАШ 2019 БАЗА 2020 ЧЫЛДАРНЫҢ ПЛАННЫҢ ҮЕЗИНДЕ БЮДЖЕДИНИҢ ДУГАЙЫНДА ДЫҢНАДЫҢ

Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва Республикада девискээр фондузунуң бюджетин 2017 чылдың декабрь 7-де «Ыяап-ла медицина камгаладылганын Тыва Республикада девискээр фондузунуң 2018 чылда болгаш 2019 база 2020 чылдарның планнын үезинде бюджетиниң дугайында» № 339-ТРХ Тыва Республиканың Хоойлузу-биле бадылаан.

Фондузунуң бюджетин орулгалар болгаш чарыгдар аайы-биле өйлеп таарыштырган, 2018 чылда ооң түнү 6 545,6 миллион рубль, 2017 чылдың деңгели-биле 1 187,3 миллион рубль азы 22,2 хуу немей өзүлделиг.

2018-2020 чылдарда фондузунуң бюджетиниң орулгаларын ЫМК-ның федералдыг фондузунуң субвенциязының күсели-биле тургузар. Субвенцияның составында 2018 чылда ажилдавайн турар чурттакчы чоннуң Тыва Республиканың Чазааның төлөп турары ЫМК-га камгаладылганын тургузарының хемчээли 2 682,7 млн. рубль, 2017 чыл-биле деңгээрге, 304,1 миллион рубль азы 12,8 хуу өскөн.

РФ-тиң субъектилериниң аайы-биле субвенцияларның нити хемчээлин ЫМК-ның федералдыг фондузу Россия Федерациязының Чазааның 2012 чылдың май 5-те № 462 докталаы-биле бадылаан субъектилерниң регионалдыг онзагайларын барымдаалап, кижини санынга онааштырган чаңгыс аай нормативтер аайы-биле баазалыг программаның саң-хөө акшаландырышының үндөзүлгө, өскээр чугаалаарга, чурттакчы чоннуң назы-харын, шалың деңгелин, көдээ чурттакчылыг черлерин, агаар-бойдус, географтыг байдалдарын, продукция аймаан кириер үе-хуусаазының кы-ыгаарлаашкынын, чуртталга-коммунал ачы-дузаның өртүзүн, транспорт-биле чедериниң орук-байдалын болгаш өске-даа социал-экономика онзагайларын барымдаалап көөр аңгылаашкын (дифференциация) коэффицентилерин ажылгап үндөзүлгө методика дузасы-биле тодарадыр.

Россия Федерациязының субъектилериниң регионалдыг онзагайларын барымдаалап, кижини санынга онааштырган чаңгыс аай нормативтер аайы-биле баазалыг программаның саң-хөө акшаландырышының 2013 чылдан эгелеп ЫМК-ның девискээр программаларының карылгазын чок болдурар аргалыг болган.

Ыяап-ла медицина камгаладылганын федералдыг фондузунуң субвенцияларының хемчээлин чыл санында улгаттырарын Россия Федерациязының Президентизиниң 2012 чылдың май 7-де №597 Чарлыгы езугаар медицина ажилдакчыларының шалыңын өстүргенин, ол ышкаш өске чарыгдалдарны шуптузун: эм-таң аймаа, чарыгдал материалдары, аш-чем, коммунал болгаш чылдың-на 4 хуу хемчээлге өзер хереглелдеринге өске-даа чарыгдалдарны индексацияны барымдаалап планнаттырган.

Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыгын езугаар 2018 чылда медицина ажилдакчыларының шалыңын республикада экономика талазы-биле ортумак шалыңга деңгээлге: мичилерниң — 200 хуу, ортумак болгаш биче медицина ажилдакчыларының — 100 хуу. Субвенцияның немей өзүлдөзүлгө түнүндө, субвенцияның арык көвей кезиин, акша-хөреңгиниң 72 хуузу, республиканың ЫМК системасының күрүнениң бюджет албан черлериниң кол эмчилери Россия Федерациязының Президентизиниң «май» чарыктарын күсөткенин барымдаалап, медицина ажилдакчыларының шалыңын хандыра кылдыр орудар. РФ-тиң Чазааның 2012 чылдың ноябрь 6-да «2012-2018 чылдарда күрүнениң (муниципалдыг) албан черлериниң күш-ажыл төлөвириниң системасын кезектеп сайыраңгайжыдарының программасын бадылаарының дугайында» № 2190-р йтышкынын барымдаалап көөрү чугула. Ону езугаар медицина ажилдакчыларының шалыңы талазы-биле тускай көргүзүлгө чедип алы-ын акшаландырышының шупту дөстөрүн: ЫМК, бюджет, божаан дугайында сертификаттар, элевирлиг ачы-дуза, ДМС болгаш өске-даа акша-хөреңгиниң күсели-биле хандыра ужурул.

Россия Федерациязының Президентизиниң «май» чарыктарын чогуур үе-шаанда күсөдир-иле, медицина ажилдакчылары 2018 чылдың январь 1-ден эгелеп «Орук картазы-биле» доктаттырган шалыңны алыр кылдыр, Тыва Республиканың девискээринге ЫМК системасында медицина дузасын төлээриниң талазы-биле тариф угурулганын болгаш 2018 чылдың тарифтерин 2017 чылдың декабрь 18-те баш бурунгаар бадылаан.

2018 чылда халас медицина дузасын чедир-иниң кол-кол онзагайлары өскөртүлгө чокка өскөрү артар. ЫМК-ның федералдыг фондузунуң субвенцияларының күсели-биле 2018 чылда

ЫМК-ның баазалыг программасының күсөлдөзүн хандыра. Ооң ажил-чорудулганында баштайгы медицина-санитар дузаны, ооң иштинде профилактиктиг дуза болгаш диспансеризация, дүрген медицина дузаны (агаар транспорту-биле санитар-авиация чедирелгезинден аңгыда), тускайжыттырган медицина дузаны, ооң иштинде бедик технологияг медицина дузаны-биле катай чедирип турар.

2018 чылда бедик технологияг медицина дузанын ам-даа алды хевирин федералдыг бюджеттен ЫМК программасынче дамчыдар.

ЫМК-ның баазалыг программасының 2018 чылда чугула айтыры баштайгы медицина-санитар дузанын саң-хөө талазы-биле хандыра бооп хевээр арттышаан. Нормативтер хемчээлин хевээр арттырганда, амбулаторлуг дузаны акшаландыра 20 хууга, а дүрген медицина дузанын болгаш хүндүскүнү стационар эмнелгелерге эмчи дузанын акшаландырышы — 23 хууга өзер.

Онза кичээлгеи медицина экижилгезин сайырадырынче угландырган. Ооң саң-хөө хандырылганы 40 хуу өзер, а хемчээли — 23 хуу, ол чүүл медицина организацияларының эмнээр күчү-күжүн элээн чогулгалыг ажылгаар аргалыг болур. Медицина экижилгезиниң саң-хөө хандырылганы сөөк-даяк, кыдык нерв системанын, төп нерв системанын аарыглары, соматиктиг аарыглар дээн ышкаш кол-кол угланышкынар талазы-биле өзер. Ол ышкаш бичии уругларга медицина экижилгезиниң хемчээлиниң аңгы ортумак нормативин программаның чогуур ортумак нормативинден 25 хууга барымдаалап тургускан.

«Онкология» деп угланышкын аайы-биле амгы шаңгы технологияларын болгаш ыжыктарга удур эмнер аймаан барымдаалап, аарыг кижини эмнел турар схемадан хамаарылгалыг медицина дузанын чаа чөптүг төлөвирин кириер. Ол чүүл 2018 чылда «Республиканың онкология диспансери» ТР-ниң күрүнениң бюджет кадык камгалал албан чериниң акшаландырышынын шупту хевирлер болгаш байдалдар талазы-биле 84,6 хууга өстүреринге чедирер. Оон аңгыда тускайжыттырган медицина дузанын маңаарының эң үстүкү үе-хуусаазын барык ийи катап кызырган: планнаашкын хевир-биле ыжык аарыгыг кижилерге — аарыгны тодараткан үеден эгелеп 14 календарь хонуу болур.

Республиканың ырак болгаш чедери берге кожууннарының көдээ суурларында чурттакчы чонга медицина дузанын чедимчелин хандыра-ры-биле, көдээ суурларның медицина организацияларында медицина дузанын чедирериниң онзагайларын барымдаалап, 2018 чылда Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл — 3 төп кожуун эмнелгелеринде медицина дузанын чедирериниң шупту хевирлериниң болгаш байдалдарының талазы-биле быжыглаттыган кижилерге кижини санынга онааштыр нормативтер аайы-биле акшаландыра деп медицина дузанын төлээриниң чаа аргазын кириер.

2018 чылдың январь 1-ден эгелеп назы четпээн уругларга профилактиктиг медицина шинчилгезин эрттирериниң чаа чурumu күш кирген. Ону Россияның Кадык камгалал яамызының 2017 чылдың август 10-да «Назы четпээн уругларга профилактиктиг медицина шинчилгезин эрттирериниң чурумунуң дугайында» №514н дужаалы-биле хүлээп алган.

Оон аңгыда Россияның Кадык камгалал яамызы 2018 чылдың январь 1-ден эгелеп 2017 чылдың октябрь 26-да «Улуг назылыг чурттакчы чоннуң тодаргай бөлүүнүң диспансеризация эртериниң чурумун бадылаарының дугайында» дужаал езугаар улуг назылыг чурттакчы чоннуң тодаргай бөлүүнүң диспансеризация эртериниң чурумунга өскөртүлгө кириер. Диспансеризациядан «медеглекчи» эвес деп санаттынар кезек анализ-терни ап каапкан. Диспансеризацияның бирги чадазында аарыглар тодараттыган кижилер чугула херектиг анализтерни немей дужаап болур.

2018 чылдан эгелеп 1 болгаш 2 деңгелдин камгаладылгала төлээлеринден аңгыда, үшкү деңгелдин камгаладылгала төлээлерин база кириер. Олар диспансеризация түннелдери-биле камгалаттырып алган кижилерге эмнел турар эмчизиниң сүмелерин күсөдириниң чугулазын көргүзүр, хоочураан аарыгыг кижилерни эмнээш-кинче сундугарын бедидер, ол ышкаш эргежок чугулада эрге-хоойлу дузанын чедирер талазы-биле хүлээлгелерни күсөдир.

Тыва Республиканың ЫМК системасын 2018 чылда 48 медицина организациялары ажилдаар: республиканың күрүнө албан черлери — 30, федералдыг — 4, хууда өнчү-хөреңги хевириниң — 14.

Вера АНАЙ-ООЛ,

ЫМК-ның Тыва Республикада девискээр фондузунуң директору.

Хыналда соонда

АЖЫЛЫН ТҮР СОКСАТКАН

Улуг-Хем район судунуң 2017 чылдың декабрь 19-та үндүргөн докталаы-биле Кызыл — Хандагайты автооруктуң 101 километринде турар хөй-ниитиниң «Он-Кум» кемне-нилге чериниң ажил-чорудулганын 60 хонук иштинде соксаткан.

Хууда бүдүрүлгениң ажилын соксадырының дугайында шийтпирни хүлээп алганының чылдагааны — санитар нормаларын болгаш дүрүмнерин хажытканы, ооң иштинде суг хандырылганын чогуур деңгелге организаставайн турары. Паштанчының чугаазындан алырга, аш-чем кылыр, аяк-сава чуур база арыг-ланып аштанар сугу 4-6 хонукта чаңгыс катап эскээр. Росхереглелхайгаарал эргелелиниң хыналда эрттирген үезинде суг 1,6 куб метр савада бар болган. Ол саваны аштап чугбайн, дезинфекция кылбайн турган. Ол ышкаш сугуң шынарынга хамаарыштыр кандыг-даа хыналда хемчеглерин чорутпайн турары илереттинген.

Росхереглелхайгаарал эргелелиниң хыналдазы санитар болгаш арыг-шевер дүрүмнериниң өске-даа хажыдышкынын база тодараткан. Белеткеп кылган аш-чемнериниң шынары болгаш эскеп турар чиг эттиң айыыл чок чоруу дээш лабора-

торлуг хыналдаларны эрттир-бейн, ажилдакчыларының арыг-силиин болгаш күш-ажылдың байдалын хынавайн турган. Столовая өл-шык, газ үндүр тырттырар система-биле дерит-тинмээн, агаар-салгын кириер херексел чок. Паш-сава чуурун дүрүмнерин сагывайн турар, чуп каан аяк-савазы үстүг, хирлиг. Цех өрээли чок, поварның ажилдаар чөпшээрели чок. Чем доорап кезер ыяштары, бижектери, ол ышкаш санитарлыг идик-хептери четче эвес. Ханаларда болгаш дээвириде ымыраа-сээк истери эңмежок. Санитар дептерлери хажыдышкынын долдур-тунган.

Суд үезинде кафениң ээзи суг дамчыдылганын аңгы-да, тодараттыган хажыдышкынын чайладырының талазы-биле хүлээп алдыган хемчеглерниң дугайында дыңнадып, торгаал онаары-биле кызыгаарлаарын дилээн. Хажыдышкынын шуптузун бүрүнү-биле чайлатканын бадыткалын кирибээн, ол ышкаш тодараттыган хажыдышкынар халдавырлыг аарыглар тывалдырып база тарадып, кижилерни хораннап, оларның кадыкшылын-га болгаш амыдыралына хора чедирип болур деп суд түннээш, столоваяны ажил-чорудулганын 60 хонук иштинде түр соксадыр деп шийтпирлээн.

Үүлгедиг болгаш яла

АЪТТАР ООРЛААШ...

Январь 15-те ИХЯ-ның Бай-Хаакта муниципалдар аразының «Таңды» кил-дизиниң дежурный кезээне Балгазын суурнуң 48 харлыг чурттакчызындан суурдан ырак эвеске оттап чораан аъттарын ооргалыскан дугайында билдир-иштин кирген. Коданында ниитизи-биле 10 аътты азырап турарын ол демдеглээн.

Бо барымдаага хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче Хоойлузунуң 158-ки чүүлүнүң 2 кезээниң «в» пунктузу-биле (хамаатыга хөй түнүг когаралды чедиргени дээш) кеземче херээн оттурган.

Шагдаа ажилдакчыларының оперативтиг дилеп-тывар ажилды дарый чоруткан түннелинде, Балгазын суурдан ырак эвеске чиктен малдарның соккан черин тыпкан. Кем-херек болган черден эксперт-криминалистер

үүлгедикчилерни арттырып каан истерин, автомашина дугуюн изин база малдарны согарына ажылгап турган дериг-херексел-дерни — балды, хендирни тип, кеземче херээнге кошкан. Полиция ажилдакчыларының шудургу ажилдаанының түннелинде, кем-херек үүлгедикчилери «изиг изи-биле» туттурган. Хыналда үезинде оларның «ГАЗель» автомашиназының иштинден 5 аъттың мөң эъттерин хавырган.

Бо кемниг херекке 22 хардан 32 хар чедир назылыг беш хамааты каразыттырып турар. Оларның бирээзи моон мурунда чаңгыс эвес удаа шийттирип чорааны билдинген.

Истелге үезинде оорлап алган малының коң эдин Кызыл хоорайга сааргаш, орулга алыр сорулгалыг турганын оорлар өчөөн. Истелге ажылы уламчылап турар.

МЕГЕ АРАГА КЫЛГАШ...

ИХЯ-ның Кызыл хоорайда Эргелелиниң экономикай аайы чок чорукту болгаш коррупцияга удур ажил чорудар албанының шагдаа ажилдакчылары Каа-Хем суурга меге арага аймаан бүдүрүп турган чажыг цехти тып илереткен.

Полицейжилер оперативтиг дилеп-тывар ажилдар үезинде Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда хөмүр-даш уургайының чогуунда турар гаражтан арага бүдүреринге ажылгаар дериг-херекселдерни, 265 литр спирт холумактыг суук чүүлү, 240 литр аңгы-аңгы шил саваларда куткан водка, коньяк, вискини, куруг саваларны, канистрлерни болгаш 540 санныг федералдыг марканы меге этикеткаларны хавырып узуткаан. Чараш шилдерде куткан, саарылгаже белеткээн «аар өртектиг» арагаларда меге этикеткаларны чыпшырганы

илерээн.

Бо аар кем-херек үүлгединге хамаарыштыр Россия Федерациязының Кеземче Хоойлузунуң 327.1 дугаар чүүлүнүң 4-кү кезээ-биле кезекти оттурган (арага аймаанга тускай федералдыг болгаш акцистиг маркаларны өттүндүр кылып ажылгааны дээш). Ук херекке каразыттырып турар Каа-Хем суурнуң 21 харлыг ийи чурттакчызын туткан. Байысаалга үезинде каразыттырганнарның кайызы-даа долу буруузу миннип, шынар чок арага аймаан болгаш өттүндүр кылган күрүнө маркаларын орулга алыр сорулга-биле ажылгаанын өчүп турарлар.

Амгы үеде кем-херек үүлгедикчилерин РФ-тиң Кеземче Хоойлузунуң 91, 92 дугаар чүүлдери-биле тудуп хоругдаан. Истелге ажилдары уламчылап турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

“Шын” солунун редакциязынга кады багай инвалид улуска хамаарыштыр айтырылгы чыдаа келген. Ынчангаш Россия Федерациязының күш-ажыл болгаш социал камгалал яамызының Федералдыг албан чериниң Тыва Республикада эмчи-социал экспертизаның кол бюрозунун удуртукчузу Лариса Чадамбаевна Спиридонова-биле бистиң корреспондентивис ужура-жып чугаалашкан.

— Лариса Чадамбаевна, аарыг кижилер эмчи-социал экспертизаны чылда каш катап эртерил?

— Аарыг улустун байдалының аайы-биле аңгы-аңгы болур. Колдуунда-ла чылда бир катап эртер. Бир дугаар бөлүктүн инвалидтери ийи чыл болгаш эртер. Бир чыл болгаш эртер улус дээрге 2 биле 3 дугаар бөлүктүн инвалидтери болур. Чамдык инвалидтерниң кадының байдалы-биле беш чылда чаңгыс катап эртер, а бир чамдык таварылгаларда, дөрт чыл иштинде чылдың-на эрткен соонда, аарыг эттинмес болза, хуусаа чокка бериптер. 247 дугаарлыг доктаалга үндезилээш, ийи чыл болгаш азы бир дугаар келирге-ле, хуусаа чокка бээр эргелиг бис. Ынчаар бериптир болур эмнеттинмес аарыглар база бар.

— Бир чылда чеже кижилер эмчи-социал экспертиза эртип турар ирги?

— Чыл санында экспертиза эртип турар улустун саны өскерип турар. Ынчалза-даа бо сөөлгү үелерде инвалидтерниң саны эвээжеп турары өөрүнчүг. Бисте ниитизи-биле 5 бюро бар. Бюро бүрүзүгө бир чылда 1500 хире кижилер эртип турар. Ынчал кээрге ниитизи-биле 6-7 муң хире кижилер чыл санында эртип турар-дыр. Оларның аразында эр улус херээжен улуска көөрдө, арай-ла эвээш. Бичии уруглар саны 2000 ажыг. Чылдың-на эртип турар бичии уруглар 1500 хире кижилер. Бичии уругларга хуусаа чокка берип каарга, он сес харлыгына чедир күрүнениң эмчи-социал деткимчезин алыр. Аңаа чедир уруунун кадыкшылы дээш туржур, эмнеп алыр аргаларын дилеп, бүгү күжүн ада-ие үндүрер уjurлуг. Чүге дээрге инвалид болуру хомуданчыг ышкажыл. Аргалыг болза, эмнедип алган болза деп бодаар бис. Чүге дээрге кадыкшыл кижилер бүрүзүгө чугула херек.

— Кандыг-кандыг аарыгларның уржуундан аарыг улус эмчи-социал экспертизаны эртип, күрүнениң деткимчезин ап турар ирги?

— Улуг улустун аразында болза, бирээде, чүрек, хан-дамыр аарыглары, ийиде, хоралыг ыжыктар, үште, туберкулез-тур. Соңгаар регионнарда үш дугаар черде аскактаар сөөк аарыг болза, а Тывада үш дугаар черде туберкулез болуп турар. А бичии уругларның аразында бир дугаар черде кемниг төрүттүнген уруглар. Чеже-даа кемниг төрүттүнген келген болза, бир дугаарында-ла хуусаа чокка инвалид улустун алыр уjurлуг социал деткимчезин албас. Кеминиң аар-чигин өөренип көөр. Эмнеп тургаш, сегидип алыр аргаларын дилээр. Уруг кадык болзун дээш, хөй-ле аргалары ажылгаар. Эмнеттинмес болза, ынчан хуусаа чокка күрүнениң социал деткимчезин алыр кылдыр экспертизаны эрттирер. Кемниг төрүттүнген уругларны кадык кылдыр эмнээр уjurлуг. Ол дээрге эмчилерниң хүлээлгези-дир. А бир эвес күрүнениң социал деткимчезин алыр

Бир чагаага хамаарыштыр

КАДЫКШЫЛЫ БЫЖЫГ БОЛЗУН!

Лариса Спиридонова.

кылдыр экспертизаны эртип-даа алган болза, он сес харлыгына чедир эмнээр уjurлуг. Ынчалза-даа чамдык ада-иелеривис ажы-төлүн кадык кижилер кылдыр эмнедип алырынче далашпас, а акша алырын бодаар. Амгы үеде медицина күштелген-дир, кандыг-даа аарыгларны эмнеп каалтып болур аргалар бар. Чүгле кадык болур күзел херек.

— Мооң мурнунда кадыгының байдалы-биле каш чыл иштинде улай-улай эмчи-социал экспертиза эртип, күрүнениң социал деткимчезин ап турган улусту эрттирбейн барган таварылгалар бар деп чагаада бижип турар. Чижээлээрге, чүстөр аарыг дээш каш чыл иштинде пенсия ап, ол акша-биле эмнер садып ижип чораан. Сөөлгү чылда эмчи-социал экспертизаны эрттирбейн барган. Аарыг эмнеттине бербээн, аарыг кижилер ажылдавышаан, эмнерни ижип чоруур. Бо таварылгага хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе, ол кижилер он чыл иштинде пенсияны ап чоруп тургаш, кадыкшылы экижип келгеш, пенсия албайн баар. Ындыг улусту экспертиза эрттирбейн барып болур. Эмчилер хынап көргөш, инвалид эвес кылдыр санап каан соонда, ол кижиниң аарыг катап кирип, хоочурап эгелзэн таварылгада эмчизинге баргаш, эртер уjurлуг чүүлдерин эртип алгаш, эмчи-социал экспертизаны катап эртип ап болур эргелиг. Эмнеп турган эмчизиниң бижип берген бижии-биле биске чедип келир.

— Оон ыңай бир чижек, чартыктаан соонда оң талакы холу ажылда-вас кижилер каш чыл иштинде пенсияны ап тургаш, амгы үеде экспертиза эртип шыдавайн барган. Оң талакы холу ажылда-вас болганындан боду бодун азырап шыда-вас. Бо таварылгага хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чартыктаан улустун аарыгының чадалары аңгы-аңгы болур. Чамдык улус чеже-даа чартыктаан болза, байдалы көңгүс эки-даа болур. Ынчангаш ындыг улусту база инвалид кылдыр санаар барымдаа-выс чок апаар. Көстүп турар инвалид кижилер болур-дур ийин. Ындыг улустун

кылаштаары безин аргажок болур. Холу-буду туттунмас, боду кеттишип шыда-вас, боду бодунга чем кылып чип шыда-вас, а өске чоок кижизиниң холун манаар улусту инвалид деп санаар бис.

— Эмчи-социал экспертизаны эрттирбейн барган таварылгада аарыг кижилер сорулгазын чедип алыр дээш, кандыг хемчеглерни чорудуп болур ирги?

— Бир эвес бир дугаар эрткеш, эмчилерниң үндүргөн шийтирине таарышпаан болза, эксперттерни хынаар кол бөлүкче баар. Ол бөлүкчелер билдиришкен бижээш, база катап эртип болур аргалыг. Олар аарыг кижиниң аарыгының төөгүзүн хынап көргөш, бир дугаар бюро эртип турда, эмчилер чедир көрбейн барган таварылгада, эмчилерниң баштайгы шийтирин өскерттип каалтып болур эргелиг. Ынчалза-даа хөй кезинде

хевээр артып каар. Чүге дээрге олар-даа, бюрода эмчилер-даа ол-ла хоойлулар-биле ажылдап турар. Бир эвес эмчилер хөй частырыг кылып болза, оларга тораал онаар. Ынчангаш эмчи кижилер бүрүзү частырыг чокка ажылдаарын кызыдар. Аарыг кижиниң аарыгын барымдаала-вайн, инвалид группазын шын эвес тургузары дээрге хоойлу хажыдышыкыны-дыр. Амгы үе информациялыг-технология үези болганда, интернет четкизинде программа-да ажылдап олурар бис. Аарыг кижиниң төөгүзүн доозазын тырттыргаш, Москва-же чорудуптарывыска, ында улуг эмчилер бистиң ажылывысты хынап, шүүштүрүп турар. Бир эвес бичии-ле хоойлу дүүшпес чүүлдер бар болза, олар дораан эскерип каар.

— Оон ыңай бир таварылга: бир аарыг кижилер Тывага эртип чадашкаш, соңгаар улуг хоорайга баргаш, эмчи-социал экспертизаны чаңгыс катап эртерге-ле, хуусаа чокка инвалид деп документини бижип берген деп турар. Аңаа хамаарыштыр кандыг тайыл-быр берип болур силер?

— Ол дээрге шын эвес чүве-дир. Ол аарыг кижилер соңгаар хоорайның эмчилерин садып алган чада-вас. Ындыг чүве турбас уjurлуг. Азы чок болза, маңа орта эмчиле-вейн турган бооп болур. Ындыг чүүл база бар, бир эвес баштай бюрога эртпейн баргаш, чөвүлелче кирерге, база хевээр арттырып каан дижик, а аарыг кижилер эмчилер-биле чөпшээрешпейн турар болза, Москвада федералдыг бюро-же бижир. Ында эмчилер аарыгының төөгүзүн өөренип көргөш, бистиң шийти-ривисти өскерттип болур. Оон ыңай аарыг кижилер бистиң үндүргөн шийтиривис-биле чөпшээрешпейн турар болза, судта-жып база болур. Ынчалза-даа амдыызында чаңгыс-даа суд ойнатпаан бис. Чүге дээр-ге шупту чүүлдү хоойлу езугаар кылып турар бис.

— Бодуңарның немээр чүүлүңер бар боор аа, Лариса Чадамбаевна?

— Ийе, бар. Эмчилерниң кол сорулга-зы — аарыг кижиниң байдалын экижидер, эмнээр. Чүгле инвалид деп түңнел үндүрүп каарында эвес. Чижээлээрге, бир дугаар

группаның инвалиди болза ийи группаже шилчизин дээш, ийи группаны үш дугаар-же, а үш дугаа-шуут кадык кылдыр эмнээр со-салып алган ажылдап турар бис. Кини инвалид кижиге тускай програм-маны дээш документ бижип бээривис-камгалал яамызы чүнү кылырын, эмнээрин боттары шийтирлээр, аарыг улус инвалид деп шийтир-соонда, кадыкшылын эмнээрин күрүнениң эмчи-социал дузала-ап-ла чорзумза деп бодаар. Ол чуртталга эвес ышкажыл. Чижээ туберкулез-тур, өкпезинде үттүг у-дыр. Ол аарыгны кезип эмнеп болур аргалар бар, ажырбас ч ийин. А олар “Бир эвес ону ке-эмнедип кааптар болзумза, п-үстүп каар” дээш эмнетпес, өк-ойбаан кестирбес, ол-ла ойбак ойбанадып алгаш, кадык улуска тарадып чоруур. Кадыгы багай аарыгына дузалыг даянгыгыштар калар, креслолар дээш чүнү-даа турар бис. Олар бистиң ол хер-алырының дугайында бижип бе-живисти тудуп алгаш, фондуга боттарының кадыкшылынга чугу-херекселдерни ап алыр уjurлуг. Д-аарыг улузувус фондуге барбас-чүнү чугаалап турарлар дээрге, ка-чүгээр байдалы-биле ол херек-шоолуг-ла херегле-вейн турар-ды эвес езулуг аарып турган болза, фондуге амырап баргай-ла. Аар-боду база кызымак болур уjurлуг чамдык кадыгы багай улузувус кыспас, чүгле күрүне-же көрүп ал-рар. Харыска чок ада-иелер б-Аарыг берген ажы-төлүгө эмчи чедирер үезин эртер тудуп каап-ка. Ол база шын эвес.

Эмчи-социал экспертиза эрты дээш, даянгыгыштыг кирип келгеш чогу-дуп алгаш, даянгыгышын у-чоруй барган таварылгалар ба-Чамдык чыдар аарыг улус бар. Эр-туруп кылаштап турар кылдыр се-геш, бистен чажыраар. Хенертен э-чеде бээрге, далашкаш, орунуга калыг-даа чыдыпкаш, туттурган ул-

— Аарыг улуска чүнү күзээр?

— Кижилер бүрүзүнүн кадыкшылы холунда. А эмчилер дээрге олар дузалаар улус ышкажыл. “Чок, бо эрттирбес мен, дуу ол кижини э-мен” дивейн, аарыгының саазын життинген төөгүзүн бодунун бай өөренип көрүп тургаш, хоойлу езуга пертиза эртер, эртпезин шийтирле-бис. Эмчилерни хүндүлээрин күз-тур бис. Аарыг улустун эмчилерге хамаарылгазы биске дыка муңга-Ажылывыстың түңнели пенсия а-даргайлаарга, акша дузаламчыз-ганда бистиң ажылывыс берге-уругларның пенсиязының түңү ул-дээрге азырап турар кижизинге ба-бээр болгай. Ниитизи-биле 25 му-ажа бээр. Инвалид улус эвээжеп, кадыкшылы быжыг болурун күз-мен.

Айдың ОНДАР чугаала

Номчукчунун бодалы

КУРАНДА ХООЧУННАР БАЖЫҢЫ

Бистиң Куран суурувус Танды-Уулань эдээнде, долгандыр арга-арыг, кылаң кара агып чыдар хемниг, дош дег соок, кара сугларлыг, эм-домнуг аржаан суглуг, делгем, элик-хүлбүс оъттаан шынаа-шөлдерлиг, чараш чурумалдыг черде турар.

Аңаа шаанда, 70 чыл бурунгаар, старо-верлер турумчуп чурттап чораан. Олар 90 чылдарның төңчүзүндө колдуу көжүп, чамдыктары кырып, ажы-төлдери өскээр амыдырап-чурттап чорупканнар.

Ам ында хөй кезии пенсия-же үнгөш, аңаа мал-маган тудуп, картофель, ногаа тарып, ажы-төлүвүске өмөк-дөмөк болуп, 14-25 хире өг-бүлө чурттап олурар бис. 50-60 хар аразында пенсиялыг, пенсия чок-даа, көңгүс аныяк хөй ажы-төлдүг 2 өг-бүлө база бар. Олар улгады берген инек мал тудуп турар өг-бүлелерге дузала-жып ажылдап турарлар. Куран суурунун трасса кыдыында «Шайлааракта» ажылдап турар аныяктар база бар.

Мону бижиксээн чүүлүм мындыг. Бис-

тиң Тес-Хем кожуундан чааскаан арткан, кадыгының байдалы багай азы түрөп чоруур эр, херээжен пенсионерлеривис-ти Хайыраканьның, Сосновканың азы Кызылдың хоочуннар бажыңнарынга тургузуп каарга, үр болбас чуртунче эеп кээрлер-дир.

Бистиң Куран суурувуска Хоочуннар бажыңын ажыдып каар болза, Эрзин, Тес-Хем, Тандының хоочуннарын чүге чурттадып болбас деп. Суурувуста ажыл чок аныяктарывыс, аныяк пенсионерле-вис-даа бар-дыр.

Куранда кымнарны чок дээр: көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады, дээ-ди эртемниг мал эмчизи, медсестралар, педагогтар, чолаачы, охотовед, культура

ажылдакчылары дээш оон-даа өске вустун күжүвүс-биле тудуп алган клу-даа, «Куранның энелери» ансамбл-бар-дыр.

Арыг агаарлыг, кат-чимистиг, а суглуг, чараш черге Хоочуннар ба-тудар болза дыка таарымчалыг. Кур-чурттакчылары эът, сүт, тарак, т-ногаа, картофель дээн ышкаш а-биле хандырып шыдаар бис. Ынч-чүгле мен эвес, суурунун хоочунна-рун күзеп оларлар. Бо талазы-биле-черлер кандыг харыы бээр ирги?

Оюмаа АРАҢ кыш-ажылдың хос

Куран

Бурунгу ада-өгбелеривистен дамчып келген үнелеп четпес эр-тиневис, тыва чоннуң өске чоннар-дан онзаланып чоруур кайгамчык уран чүүлү — хөөмей-сыгыт амгы үеде делегейниң хөй-хөй даштыкы чурттарында диңмиттелип, хары чоннарның улуг сонургалын чаа-лап ал, нептереңгеи-биле дыргын тарай бергенинге чоргаарланмас аргавыс чок.

Бо-ла бүгүнү бодунуң мерген угааны бурунгаар көрүштү-биле боттан-тарайган канчаар-даа аажок улуг үлүг-үрүм кириген, барык-ла бүгү делегейде сураа билдингир апарган сураглыг чурттарында, Тываның Улустуң хөөмейжизи Коңгар-оол Борисович Ондарның кылып берген ажил-чорудулгазынга үнелеп чорааш, ол чырык өртемчейге, бистиң чурттап чорааш, тыва үндезин уран чүүлүн — хөөмей-сыгытты делегейниң улуг-биче чоннарынга оралдажып, амыдыралының үлүг-хүннеринге чедир бедик тура-со-руу-биле иженип, улус-чонунга бараан чораан. Хөөмейжистиниң хөй-хөй чурттап чораан ажил-ижи хилис барбаан, кол-ла сорулгазы, күзеп чораан чурттап боттанган дээрзинге чигзинип турар деп? Алдарлыг хөгжүмчү чурталгаже, хөгжүм делегей-чири базимны республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазынга амыдыраш, “Эртин” бөлүүн удуртуп кылып эгелзэн...

Мария Лопсан.

Тургустунга-ла, чаа-ла хөнүп, республика иш-тинге ады-сураа дыңналып эгелзэн “Тыва” ансамблиниң хөгжүмчүлериниң аразында Коңгар-оол деп анык хөөмейжини ын-чан Тыва Рес-публиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-зын директорунуң оралакчызы болуп турган Мария Лопсан бүдүү эске-чоруп тура, бир катап аңаа ужуражы-ла, амыр мендизин айтырып, бодун аштыргаш: “Бис уран чүүл школазынга хөй класстың башкызына силерни алдадып алза дээн бода-биле са-кирип турарым бо. Канчаар силер, итиңер кандыгы?” — деп-айтырарга, Коңгар-оол эртем-билиг чогуна, нота бөзүмгө чылдагааннап, дедир тепкен. Мария Монгушевна ооң соонда ийи-даа анык хөгжүмчүнү аайынга кирип дээш оралдашкан. Демгизи черле шээрешпес, кара шору. Үш дугаар аажып четкеш, эптеп-чөптеп, уран чүүл школазынга хөөмей класзы чугула херек-чин тайылбырлап чугаалаарга, оозу-не башкының аайынга кирип, арай-ла чөпшээрешкен.

Коңгар-оол Ондар 1992 чылдың үнүнде республиканың Р.Д. Кенден-биль аттыг уран чүүл школазынга хөөмей класзын алыш, бүгү республиканы ий кезип, каргыраа-хөөмейге салым-аннның оолдарны боду тып эккеп, иженилери боду шилип тургаш, чыып эгелзэн. Көшкүн өгте хөөмейниң аялгазын нап өскен көдээ аалдың оолдарын хөөмейге өөренири-биле чалап алы-андыг-ла амыр эвес болганын ТР-ниң сураглыг алдарлыг ажилдакчызы, уран чүүл школазының хоочун башкызы Мария Монгушевна Лопсан мынчаар тып чугаалаар болду: “Коңгар-оол Борисович черле олут орбас кижиге болган. Уун-суурларны эргий кезип чорааш, тыраалаар, сыгыттыр оолдарны чеже-тип эккелбээн дээр... Ол эң-не эгезинде “Хөл кожуунуң Ишкин сумузундан” алаңдап Ондар деп кедергей каргыраалаар тып алгаш келген. Кажан ол Байлакты алаңдап алгаш, чоруур деп турда, Ишкин сумушколазының хөгжүм башкызы: “Хупура! Ону хоорайга өөредип де, арга бөзүн “Адым, адым”-на дээр, алым, алым”-на дээр, чай аразында-ла

“Эртин” бөлүүнүң 25 чыл оюнга

ХӨӨМЕЙЖИЛЕР ОДАА

“Эртин” бөлүүнүң баштайгы салгалы башкызы Тываның Улустуң хөөмейжизи К.Б. Ондар-биле.

салып чана берген болур амытан чүве...” — деп чугааланып арттып калган дээр. Шынап-ла, Байлакты башкызы чеже-даа катап аалындан сүрген, черле хоржок төл болган — чадап каан бис. Оон Чаа-Хөл ко-жуундан Шолбан Шактар деп 6 класс оол эдиртип эккелген. Ол оолду белеткээш, “Сарадак” мөөрейинге кириштирген бис. Аңаа Шолбан улус-чонну кайгадып, дээди шаңналдыг черни элзээн болгай.

Ынчаар-ла оон-моон тыптынып, чанат-таан оолдарны аалдарындан катап-катап сүрүп тургаш, Коңгар-оол Борисович шору чыгыдып ап, он шаа оолду эвилелдеп алган. Улуг-Хем кожуунуң Арыскандан Игорь Көшкендейни, ооң эжи Евгений Са-рыгларны эдиртип келген хуннерни канчап уттур боор. Игорь узун-чинге дурт-сынныг, дыка эгеничел бүдүштүг оол ийик. Хөгжүм херекселинге ойнап өөредир дээш, хол-дарын тудуп, салааларын ынаар-мынаар эде тырта бээр, “кижиргенчиг чүве-дир, башкы” дигилеп, холдарын дедир тырттар, кижиден оякталыр турган. А Женяның дыдыраш кара чажын аажок чаптап, ба-йырлалдар үезинде ооң дугайында кожа-мыктап ырлажып-даа турган бис.

Коңгар-оол Борисович дыка көвей оол-дарны тып, интернатка турар күзели чок азы ырбап чанар өөреникчилерни бодунуң бажынынга тургузуп алгаш, дүн-хүн чок кадарып, оларны төрзүн төлдери ышкаш кижизидип өстүрүп каан. Ам, көрбес сен бе, олар шупту алдар-аттыг, чон караанга көскү, төлөптүг кижилер апарган. Чамдык-тары “Тываның улустуң хөөмейжизи” деп хөндүлүг аттың эдилекчилери болу берген. Сөөлгү чылдарда олар Тывага безин хаая көстүр апарганнар-дыр. Колдуунда дашты-кы чурттарда-ла чоруп турар аан.

К.Б. Ондар школага ажилдавайн бар-гаш-даа, уран чүүлге сундулуг оолдарны эдиртип эккеп турган. 2006 чылда ол Ча-даана хоорайдан Кайгал-оол Ховалыгның чээни болур Меңги Монгуш деп элзэди оол

тып алгаш келген. Ол оглуус база хөлчөк чаныган кижиге болган. Бөгүн конфеталар-ны кармактаткаш, аксынче бирээни суп бергеш, көгүдүп-көгүдүп каарга-даа, даар-тазында чана берген болур. А башкызы ону катап-ла сүрүп чоруп каар турган... Коңгар-оол Ондар ол хире быжыг тура-соруктуг, өөреникчилеринге эртем-билиг чедирип каар дээш, шак-ла ынчаар кызып ажилдап чораан. Бодум хуумда Тывага ындыг ховар салым-чаяанныг хөгжүмчү төрүттүнгенинге, бистиң школависка шак-ла ындыг кайгамчык башкы ажилдап келгенинге өөрүп, ону дыка улуг белек деп санап чоруур мен. Мындыг онза Хөөмейжистиниң чырык омур-хевиринге мөгейип, тейлээр дээрден башка, ооң чаяаннын үнелээр сөстөр тыппас-тыр мен...”

Республиканың алдар-аттыг хөөмей-жилериниң көвей кезии бирги базимын Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазынга ажилдаган хөөмей класзындан болгаш “Сайзана” ансамблинден үндезилеттинген “Эртин” бөлүүндөн эгелзэннер. Чаа ажилдаган хөөмей класзының бирги өөреникчилеринге Игорь Көшкендей, Бады-Доржу Ондар, Евгений Сарыглар, Аян-оол Сам дээш ниитизи-биле он хире элзэди назылыг оолдар кирип турган. Олар башкызындан арга-сүмени ап, тыва езу-чаңчылдарны, үндезин хөөмей-сыгыттың аңгы-аңгы нарын хевирлерин шингээди, хөгжүмчү салымның улуг оруунуң чинге коопазынче ынчаар-ла четтинчип алгаш, бир демниг басып кирипкенер. Ол үеде уран чүүл школазынга “Сайзана” деп уругларның фольклор ансамбли турган. Ук ансамбль үш кезектиг: ыры бөлүү, танцы-сам база хөөмей бөлүктери. Ынчан ансамбльдиң ыры бөлүүнүң удуртукчузун Вячеслав Танов, танцы-сам бөлүүнүң удуртукчузу Раиса Монгуш, хөөмей бөлүүнүң Коңгар-оол Ондар удуртуп турган. А “Сай-зана” ансамбли тургустунуп келирге-ле,

М. Седип, А. Сам, Б.Д. Ондар, И. Көшкендей, Е. Сарыглар, М. Монгуш.

Мария Лопсан ооң уран чүүл удуртукчузу болуп барык-ла чээрби чыл ажилдаан. Ынчангаш ол “Эртин” бөлүүнүң канчаар бодарап келгенин кончуг эки билер.

Бир-ийи чыл эрткенде, хөөмей бөлүү “Сайзана” ансамблинден аңгыларны берип, “Эртин” деп тускай бөлүк болу берген (Хөөмей класзы 1992 чылда ажил-тынган, ооң өөреникчилери “Сайзана” ансамблиниң иштинге тускай бөлүк бо-луп турган болганда, “Эртин” бөлүүн база-ла 1992 чылда үндезилеттинген деп болур). Ону ынчаар хөөмей башкызы Коңгар-оол Ондар адап алган. Башкызы өөреникчилерин 1992-1993 чылдарда-ла, чүгле Россия иштинге эвес, бүгү делегей чергелиг улуг хөгжүм фестивалдарына кириштирип, хөй-хөй даштыкы чурттарны эргий кезип, улус-чонну магададып, удаа-дараа дээди шаңналдыг черлерни чаалап ап турган. Оон бээр ам 25 чыл эрткен. “Эр-тин” бөлүүнүң эң-не бирги хөгжүмчүлери ынчан чаа-ла алды-чеде харлыг оолдар турган болгаш, каяа-каая чедип, кандыг-кандыг хөгжүм фестивалдарына кирип турганын орта кайын сактырлар деп. Ын-чалза-даа Тываның улустуң хөөмейжизи Бады-Доржу Ондар 1993 чылда башкызы-биле Америкага чораанын шала-була-даа болза сактып: “Лос-Анджелес хоорайның телекомпаниязының “Чеби-чейс шоу” деп дамчыдылгасына аалдап чораан бис. Долгандыр көөрүмге, кижиге кизирт, дыка улуг зал болган. Аңаа мен игилдеп ойнавышаан, хөөмейлеп, сыгыттып турган мен. Ам бодаарымга, ынаар багай кижиге семей албас хире чүве-ле-дир... Башкы-выс Америкага безин ындыг хөндүткелдиг чораан-дыр деп, шору улгады бергеш ожаар апарган мен” — деп, ол чугаалады.

Коңгар-оол Ондар уран чүүл школа-зынга ажилдавайн барган үезинде эрги музейниң орнунга Тыва үндезин культу-ра төвүнүң тудуун кылыр дээш, бүгү-ле күжүн ынаар угландырып, иженип кирипкен. Ол Тыва үндезин культура төвүн үндезилеп тургусканының соонда, үр болбайн бурганнап чоруй барган-даа болза, ооң өөреникчизи Игорь Көшкендей ук төптү удуртуп, хөй санныг хөгжүмчү эш-өөрү-биле башкызының ажил-ижи уламчылап, бүгү делегейниң чоннарының сеткилдерин чеже тырттар каргыраа-хөөмейни чаңгыландыр бараалгадып, улус-чонунга бараан болуп чоруурлар. Тываның сураглыг хөөмейжилери “Эр-тин” бөлүүнүң 25 чыл оюн февраль 2-де демдегеп, байырлыг кежээни эрттирер деп планнап турар.

“Хол изин бут чандыр баспас” дижи. Амгы үеде “Эртин” бөлүүн Коңгар-оол Борисовичниң өөреникчизи, чингине чээни болур Эртин Тумат удуртуп турар. Ол база-ла, даайы ышкаш, чаңгыс черинге олурбайн, талантылыг элзэди оолдарны боду ол-бо кожууннардан тып эккеп алгаш, оларга арыг бурун хөөмей-сыгыттың аңгы-аңгы хевирлерин, хөгжүм херекселдеринге ойнап өөредиринден аңгыда, амыдырал-чуртталганың кичээлдерин болгаш арга-сүмезин берип, өөреникчилерин билдирг кижизидип чоруур.

Хөй-хөй хөөмейжилериниң хөгжүп үнген чылыг одаа — “Эртин” бөлүүнүң бешки салгалына Мөгөп Чооду, Алдын-Херел Дадар-кыс, Байлак Куулар база Бай-Белек Кара-Сал сулгар хамааржыр. Бо оолдар шупту республика чергелиг “Сарадак”, “Уран чүүлдүң чөлээжи” дээш өске-даа мөөрей-фестивалдарның ийи-үш дак-пыр тирикчилери. Энир чылын декабрь айда ук бөлүк “Россия” каналына “Көк куш” деп төлөвилелге чедишкенин бол-гаш төлөптүг киришкеш келгенин билер бис. Алызы барып бо элзэди оолдар, ат-сураглыг хөөмейжи акылары ышкаш, тыва чоннуң ынак хөгжүмчүлери, улустуң хөөмейжилери болу бээрин амгы үеде тура бадаткап эгелзэннер. Ынчангаш мындыг көвей салым-чаяанныг, алдар-аттыг уран чүүлдүң кижилерин кижизидип өстүрүп каан бүгүдеги чарлыг хөөмейжи Коңгар-оол Ондарның чырык адынга мөгөйбишаан, “Эртин” бөлүүндөн моон-даа соңгаар сураглыг хөгжүмчүлөр хөгжүп үнөр-ле болзунам деп йөрзеп каалыңар, чонум!

Эрес КОЛ.

Чаа шии

БЕРНАРДА
АЛБАНЫҢ
БАЖЫҢЫ

Январь 21-ниң хүнүндө В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга испан классик-тиг литератураның сурагылыг ши чогоадыкчызы Федерико Гарсиа Лоркинниң "Бернарда Альбаның бажыңы" деп чогоалындан үндөзилеп тургускан "Альба" деп чаа шиизиниң баштайгы көрүлдөзү болган.

Ук төөгү мынчаар эгелээр: Көдээ суурда ызыгууртан бай өг-бүлениң эр ээзи – Бернарда Альбаның ашаа бурганнай бээр, ол дулгуяк херээ-жен беш уруу-биле артар. Кандыг-даа өг-бүлениң өскөлөргө дөмейлешпес чаңчылдары турар. Ылаңгыя ниитилелге көскү, ызыгууртан байлар улус-чонун хоп-чивинге кире бээрден кичээнир болгай. Ынчангай Бернарда, өөнүң ээзи чок болган соонда, уругларын бажыңындан үндүрбейн, эжик-хаалга хамаанчок, соңгаларын безин ажитпайн, олардан шыңгы корум-чурум негеп, барык-ла хоругдап алган. Аныяк-чалыы болгаш назы-хары "кежээликтей" берген уруглар шупту хосталга күзеп, авазы-биле маргыжып, аңаа удурланып турар болушкуннар көрүкчүлөргө хөктүг, кээргенчиг-даа, каттырынчыг-даа.

Бернарда Альбаның улуг уруу Ангустиас сумунуң эң-не дээр аныяк оглу Пече-биле өгленир деп турар. Авазы ону эгезинде хоруп турза-даа, ажыг-шүжүлүг кажыдалдың хонуктары эрте бээр, чоорту чайгаар-ла уруунуң аайынга кире берген. А Ангустиастың бичии дунмалары шупту Печеге бүдүү ынакшып турганнар. Ылаңгыя хеймери Адела биле оон улуу Магдалена аңаа хөлчок ынак апарганнар. Ынчангай олар бот-боттарының аразында чөрүлдэзлежип эгелээр.

Бир кезээ Адела биле Печениң чугаалажып, куспактажып турарын Магдалена көрүп кааш, аңаа шугулдап, дунмазы-биле алгыжып турда, авазы кирип кээр, уругларның улуу дунмазының чүнү канчап турганын иезинге чугаалаптар. Бернарда хорадааш, Печени боо-биле чандыр аткаш, сывырыптар. Оон түңнелинде Адела хамык улунуң мурнунга Печеге ынакшылын ажы-биле илередип, авазы болгаш угбаларына удурланып, өрээлинче кире халааш, бодунуң амы-тынынга четтиниптер. Шии мынчаар адакталыр.

Бо шииниң ниити уткасын алып болза, көдээ сумунуң бир өг-бүленинде херээжен кижиниң үүле-чолун, алыс чаялгазын болгаш чүнү күзеп чоруурун тус-тузунда бир онзагай кылдыр көргүзүп турары көрүкчүлөрни боданы-рынче чайгаар-ла кыйгыра бээр.

Испан чонунуң бир өг-бүлениң төөгүзү – 2018 чылда тыва сценага бирги чаа шииниң көрүлдөзү ол болган. Ук шииниң режиссеру Сюзана Ооржак аңаа база бир онзагай шиитпирни хүлээп алган. Ол чүл дээр Бернарданың улуг уруу Ангустиастың рольюн эр хиндиктиг артист Мерген Хомушкун ойнап күүсеткен. Кыс кижиниң рольюн ойнап күүседир дээн шиитпир Мергенниң амы-хууда арга-дуржулганын дыка улуг чедишкен болгаш ажыктыг кичээл болганы чугаажок.

Эрес КОЛ.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторунуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагзы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрпел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанын Тыва Республика
талазы-биле эргели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн.
Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ-17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүүлешин барып болур. Айыттыг саннары бол-
еске-даа фактылары, дыңдагылары дээр автор-
боттары харылзаалар.

Чагыдылга индекс: хуу юккелерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катай үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаагы:
график өзүгээр – 21.00, херек кырында – 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонне долга.

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Кадастровым инженером Тумат С.М., квалификационный
аттестат №19-14-180, контактный телефон 89233386607,
e-mail: tumat.1990@mail.ru

В отношении земельного участка с кадастровым
№17:18:0106001:552 расположенного по адресу: РТ. г. Кызыл.
Садоводческое некоммерческое товарищество №7, №157, вы-
полняются кадастровые работы по уточнению местоположения
границ земельного участка. Заказчиком кадастровых работ
является Тумат Саяна Найгын-ооловна. Смежные земельные
участки с правообладателями и которых требует согласовать ме-
стоположение границ:

1. РТ. г. Кызыл, Садоводческое некоммерческое товарищество
№7, №155, с кадастровым номером 17:18:0106001:124, Ширяев
В.А.

Собрание заинтересованных лиц по поводу согласования
местоположения границ смежных участков состоится по адресу:
Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Калинина д. 16. 01.02.2018 г. в
11.00 ч.

Ознакомление с проектом межевания, возражения и требо-
вания по нему принимаются по адресу: РТ. г. Кызыл, ул. Калинина
д. 16. с 23 октября по 31 января 2018г. с 10.00-12.00 часов.

При проведении согласования местоположения границ
земельного участка при себе необходимо иметь документы удо-
стоверяющие личность, а также документы о правах на земельный
участок.

Кадастровый инженер Тумат С.М.

АЛДЫН, МӨҢҮН САДЫП АЛЫР МЕН.

ӨРТЭЭ ААР

8-923-338-9188,
8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108 Реклама.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР
ЧЕДИРИЛГЕЛИГ

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10 ХУУ

Харылзажыр телефону: 8-923-384-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудум-
чузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь
31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719051537

Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва
Республикада истелге эргелелиниң удуртукчусунуң
бирги оралакчызы Бии-Хем кожуунуң Туран хоорай-
га хамаатыларны хүлээп алыр дугайында

Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва
Республикада истелге эргелелиниң удуртукчусунуң бирги
оралакчызы, юстицияның подполковниги Геннадий Сер-
геевич Кюрю Бии-Хем кожуунуң Туран хоорайга Ленин
кудумчусунуң, 140 дугаарлыг бажыңга 2018 чылдың январь
23-түн хүнүндө 10.00 шактан 12.00 шакка чедир хамааты-
ларны хүлээп алыр.

Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва
Республикада истелге эргелелиниң удуртукчусунуң
оралакчызы Өвүр кожуунуң Хандагайты суурунга
хамаатыларны хүлээп алыр дугайында

Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Рес-
публикада истелге эргелелиниң удуртукчусунуң оралакчызы,
юстицияның полковниги Евгений Викторович Шаронов Өвүр
кожуунуң Хандагайты суурунуң, Октябрьская кудумчусунуң
31 дугаарлыг бажыңга 2018 чылдың январь 24-түн хүнүндө
13.00 шактан 14.00 шакка чедир хамаатыларны хүлээп
алыр.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило
ление от гр. Российской Федерации, Главы КФХ Дар
Сай-Даш Владимировича о предоставлении земель-
ного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из зе-
мельного хозяйства назначения для ведения лич-
ного подсобного хозяйства на полевых участках, расположе-
нного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва,
Хольский район, местечко «Ортен тей», с общей площадью
25000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0601005/9.

В рамках действующего законодательства в теч-
ение 30 дней со дня опубликования данной информации а-
министрация Чаа-Хольского района принимает письме-
нные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имуществен-
ным отношениям администрации Чаа-Хольского района
Кенден

Ольга Алексеевна МАЛАНОВА

2018 чылдың январь 20-де, Тыва АССР-ниң ал-
дарызы, Тыва радио болгаш телевидениениң хоочуну,
категорияның баштайгы тыва диктору Ольга Алекс-
еевна МАЛАНОВА (Дугержаа) 69 харлыында аар аарааш, чоок-
кундан, тыва чонундан чарлып чоруткан. Ол 1949 ч.
октябрь 22-де Кызыл хоорайга төрүттүнген. Төрзөн хоора-
га №2 школазын дооскаш, Кызылдың башкы институ-
тун өөредилгезин уламчылаан.

Ольга Маланова бодунуң «Чалыы салгал» болгаш
«Нерская зорька» деп баштайгы дамчыдылгаларын орус-
тун дилдарга эрттиргеш, чурук альбому, өңүг карандаштар-
га чигирзиг чем садып алып акшазын ажилдап алгаш,
өөрзөн. Сөзүглелди анаа-ла номчуптарга, кижиниң күш-а-
жыгын ол хире эки үнелээр чүве-дир деп бодап турган.

Хоочунуң салым-чолунга бир мындыг уттундурбас у-
жылга болган. Ынчан Ольга Дугержаа Кызылдың аэропор-
ту дикторлап ажилдап турда, телевидение болгаш ради-
о килдис редактору Маады Кимович Момбужай көрүп кааш-
канчап турарын айтырган. Оон каш ай эрткенде, күзүн, Ол
комитеттиң даргазы Сергей Чоодуевич Юша боду кыйы-
н алгаш, чугаалашкан.

1970 чылдың сентябрьда Ольга Маланованы радио-
торладып практикант кылдыр хүлээп алган. Ол коллек-
тив арга-дуржулгазы байлак ажилдакчылары Сергей Конди-
н Галина Иливерова, Камила, Татьяна Газизовтар, Вале-
Сельдмешова, Татьяна Скуман, Валентина Асабина, Та-
Сиин-оол болгаш Даңзы Салчактың холунга ажилдап кы-
 Чаа коллективи аныяк практикантыга арга-сүмезин б-
деткивишаан, дузалажып турганнар.

1972 чылда Тываның күрүнениң телерадиокомите-
ди оран-саваже көже берген. Ынчан Ольганы телевидение-
ге торлаары-биле чалаан. Камера мурнунга канчап олурар-
дээш боду сестип турда, арга-дуржулгалыг дикторлар Д-
Сотпа, Сергей Кондинкин теледамчыдылгаларың кичээ-
рин эрттирип берген. Ынчан тыва телевидениениң уд-
уручу Василий Журавлев, а күркемтеттиң даргазы Дава-
Салчак турган. Ольга Алексеевна оларның удуртукчы-
радио, телевидениениң дикторунга эки ажилдап, коллек-
тив хундүткелин чаалап алган. Ольганың авазы, хөгжүм-
театрының артизи Галина Темир-ооловна, ачазы, журна-
лчулдурукчу Алексей Артаевич Дугержаалар база уруун-
чаар-даа аажок деткип келгеннер. Шынап-ла, ол тыва ра-
дио болгаш телевидениеге бүгү назынында бараан болуп кел-
ген.

Радио болгаш телевидениениң баштайгы тыва диктору С-
Алексеевна Маланованың чонундан кезээ мөңгөде чарлы-
рутканы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Чаа-
ажилдакчылары, Кызыл хоорайның мэриязы, КТРК «Т-
каналдың коллективи болгаш «Шын» солунуң редак-
цияды төрээнеринге, чоок кижилеринге ханы кажыды-
илергейлеп тур.

Күш-ажылдың хоочуну, тыва телевидениениң диктору
Ольга Алексеевна МАЛАНОВАНЫҢ
мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Башты-
база Тыва Республиканың Чааа оон төрөл болгаш ч-
кижилеринге ханы кажыдылалын илергейлеп, эгиттин-
чидиргени улежип тур.

Неделяның тиражы: 12573 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 414